

Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet

Jovana Čikić

SEOSKE ŽENE I EKONOMSKA (RE)PRODUKCIJA RURALNOSTI

Jovana Čikić

SEOSKE ŽENE I EKONOMSKA (RE)PRODUKCIJA RURALNOSTI

Novi Sad, 2021. godine

Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet

21000 Novi Sad, dr Zorana Đinđića 2

www.ff.uns.ac.rs

Za izdavača: prof. dr Ivana Živančević Sekeruš, dekan

Jovana Čikić

SEOSKE ŽENE I EKONOMSKA (RE)PRODUKCIJA RURALNOSTI

Recenzenti:

dr Marica Šljukić, vanredni profesor, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

dr Marica Petrović, docent, Poljoprivredni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu

dr Ivana Milovanović, vanredni profesor, Fakultet za sport i fizičko vaspitanje, Univerzitet u Novom Sadu

Prelom teksta i dizajn korica: Jovana Čikić

Fotografija na naslovnoj strani: Jovana Čikić

ISBN

978-86-6065-639-3

URL

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-639-3>

Забрањено прештампавање и фотокопирање. Сва права задржава Издавач и аутор. Садржај и ставови изнети у овом делу јесу ставови аутора и не одражавају нужно ставове Издавача, стога Издавач не може сносити никакву одговорност према њима.

SADRŽAJ

Predgovor	1
SEOSKE ŽENE I EKONOMSKA (RE)PRODUKCIJA RURALNOSTI – KONCEPTUALIZACIJA ISTRAŽIVANJA	3
Ekonomska (re)produkcija ruralnosti iz pozicije ruralnog rodnog režima	10
Od planinke do preduzetnice – uloga i položaj seoskih žena u ruralnoj ekonomiji kao predmet domaćih (socioloških) istraživanja	24
METOD RADA I IZVORI PODATAKA	37
Veličina uzorka i karakteristike ispitanica	40
OPŠTE KARAKTERISTIKE RADNE AKTIVNOSTI SEOSKIH ŽENA	48
ŽENE NA PORODIČNIM GAZDINSTAVIMA – OD POMOĆNE RADNE SNAGE DO KUĆEDOMAĆICA	65
„NEVIDLJIVI“ RAD SEOSKE ŽENE	87
RADNA AKTIVNOSTI SEOSKIH ŽENA VAN PORODIČNIH GAZDINSTAVA	101
ŽENSKO RURALNO PREDUZETNIŠTVO I DIVERZIFIKACIJA RURALNE EKONOMIJE	114
ZAKLJUČAK	124
Literatura	129
Summary	136

PREDGOVOR

Analiza uloge i položaja seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti oslanja se na bogatu tradiciju domaćih socioloških istraživanja sela, seljaštva i ruralnog načina života. Neka od njih naglašavaju rodne (ne)jednakosti kao bitnu dimenziju u proučavanju ruralnosti (Babović, Vuković, 2008; Blagojević, 2008, 2010; Новаков, 2011) i bila su značajna inspiracija za ovo istraživanje.

Osnovna teza na kojoj počiva studija odnosi se na karakteristike (re)produkcije ruralnosti u savremenom srpskom društvu – naime, ističe se da su biološka, ekonomska i socijalna (re)produkcija ruralnosti otežane. Ovo potvrđuju nalazi prethodnih istraživanja (Cvejić i sar., 2010; Чикић, 2018; Шљукић, Шљукић, 2009). Pritom se ovde ističe da postoji veza između (re)produkcije ruralnosti i obeležja ruralnog rodnog režima i to tako da je otežana (re)produkcija ruralnosti istovremeno uzrok, ali i ishodište tek delimično transformisanog ruralnog rodnog režima.

Seoske žene jedan su od aktera u ruralnom prostoru sa određenom sposobnosti delanja koja se manifestuje u njihovim mogućnostima da utiču na oblikovanje ruralnog načina života. To znači da seoske žene, kroz prakse sopstvene svakodnevice, na određeni način, učestvuju u (re)produkciji ruralnosti. Pritom, mogućnosti, kao i sami modaliteti njihovog učestvovanja određeni su, pre svega, karakteristikama ruralnog rodnog režima. Iako je ovde akcenat na ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti, jasno je da nije jednostavno razdvojiti uloge i položaje seoskih žena u sve tri navedene dimenzije (re)produkcije ruralnosti. Akcenat se stavlja na ekonomsku (re)produkciju zbog toga što se uviđaju često preveliki zahtevi koji se stavljaju pred seoske žene u kontekstu ruralne restrukturacije, bez uviđanja njihovih realnih mogućnosti da u ovom procesu učestvuju. Empirijska građa za analizu obuhvata podatke prikupljene u istraživanju u kojem su učestvovalе 503 seoske žene iz 14 vojvođanskih sela.

Realizaciju istraživanja je finansijski pomogao Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo AP Vojvodine.

Posebno se zahvaljujem recenzentkinjama – prof. dr Marici Šljukić, doc. dr Marici Petrović i prof. dr Ivani Milovanović – na korisnim sugestijama. Veliku zahvalnost dugujem anketarima koji su učestvovali u prikupljanju podataka, kao i seoskim ženama koje su prihvatile da sa nama podele svoja svakodnevna iskustva, stavove i probleme.

Autorka

Novi Sad, decembar 2020. godine

SEOSKE ŽENE I EKONOMSKA (RE)PRODUKCIJA RURALNOSTI – KONCEPTUALIZACIJA ISTRAŽIVANJA

Ruralni razvoj je, zasigurno, jedan od najfrekventnijih pojmova u savremenoj ruralnosociološkoj i srodnoj relevantnoj literaturi. No, uprkos tome, nema jedinstvenog određenja ovog pojma, iako se čini da je njegovo značenje podrazumevajuće. Osnovnu teškoću u određivanju ovog pojma predstavlja i to što se o ruralnom razvoju može govoriti:

- a) na globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou,
- b) iz pozicije razvoja poljoprivrede, ali neagrarne ruralne ekonomije,
- c) kao o spontano odvijajućem procesu, ali i rezultatu primene institucionalizovanih mera podrške,
- d) iz ugla endogenih i egzogenih faktora,
- e) sa stanovišta potreba brojnih i raznovrsnih stejkholdera, njihove međusobne saradnje, ali i sukoba,
- f) iz potrebe očuvanja, ali i transformacije ruralnosti (van der Ploeg et al., 2000).

Ono oko čega, ipak, postoji saglasnost jesu shvatanja o karakteristikama i ishodima ruralnog razvoja. U prvom slučaju, ističe se složenost ovog procesa o čemu svedoči i određenje ruralnog razvoja kao „procesa, fenomena, strategije, ali i discipline“ (Singh, 2009: 12). U drugom slučaju, saglasnost je ostvarena oko ishoda ruralnog razvoja o kojima jasno piše Mozli (Moseley, 1996; navedeno prema: Moseley, 2003: 4) kada kaže da je ruralni razvoj usmeren na „jačanje dugoročnog blagostanja celokupne zajednice“.

Boks 1. Neka određenja ruralnog razvoja

„Ruralni razvoj je, pre svega, niz novih aktivnosti usmerenih ka obezbeđivanju prihoda koje prevazilaze uobičajenu proizvodnju polugotovih proizvoda namenjenih tržištu. Ruralni razvoj obuhvata sve one aktivnosti koje rezultiraju u stvaranju dodatnih prihoda (kroz nove proizvode i/ili smanjenje troškova) sa ciljem da se očuva gazdinstvo. Stoga je ruralni razvoj novi izraz onog što sam ranije označio kao sposobnost otpora, odnosno, `kultura opstanka` (Kuyperss 1996)... U isto vreme, ruralni razvoj predstavlja stvaranje i nastavak novih odnosa između društva i poljoprivrede... Ruralni razvoj zahteva drugačiji pogled, kao i radikalnu reorganizaciju načina na koji su resursi mobilisani, na koji se kombinuju, primenjuju i razvijaju“ (van der Ploeg 2003: 351).

„Ruralni razvoj označava materijalne promjene i shvaćanja o objektivnim promjenama ruralnih struktura spomenutih dimenzija i to onakvih kakve se planiraju, očekuju i priželjkiju, dakle društvo se za njih svjesno opredjeljuje, sa što manje nekontroliranih utjecaja i neočekivanih posledica... Ruralni razvoj je proces planiranih i ostvarenih promjena u ruralnim prostorima koji uključuje i svijest društva o njima. To se pogotovo odnosi na koncept održive ruralnosti... pa on kao takav znači: (a) promjenu odnosa prema tradicionalnoj ruralnosti i (b) promjenu mjesta (uloge) ruralnog u odnosu na nacionalne ili globalne perspektive“ (Cifrić, 2016: 186).

„Razvoj ruralnih zajednica fundamentalno podrazumeva proces – seriju aktivnosti i odluka – koje unapređuju stanje u zajednici, ne samo u ekonomskom smislu, već u smislu ukupnog funkcionisanja. Zajednica postaje vitalnija kroz aktivnost, participaciju i kontakte. Postaje sposobnija da upravlja promenama zahvaljujući jačim mrežama, organizacionim sposobnostima, veštinama, vođstvu i strasti“ (Cavaye, 2001: 3).

„Dugoročan i održiv proces ekonomskih, socijalnih, kulturnih i ekoloških promena dizajniranih da potpomognu dugoročno blagostanje celokupne zajednice“ (Moseley, 1996; prema: Moseley, 2003: 4).

“Ruralni razvoj je (veoma varijabilni) set odgovora na nedostatke tržišta” (van der Ploeg, Ye, Schneider, 2015: 18).

“Ruralni razvoj predstavlja složenu dramu o ljudskim potrebama i željama, organizacionim sposobnostima odnosima moći, veštinama i znanju, autoritativnim diskursima i institucijama, kao i sukob različitih načina upravljanja svetom” (Long, 1997: 2).

Definisanje i istraživanje ruralnog razvoja (njegovih mogućnosti, poteškoća, pravaca, aktera i sl.) neodvojivo je od pojmova ruralnosti i ruralnog prostora. Pod ruralnošću misli se na specifičan tip društvenih odnosa i način života koji su oblikovani ruralnim prostorom. Između ruralnosti i ruralnog prostora postoji stalna i nužna interakcija, u smislu da je ruralni prostor „supstrat koji omogućava, ali i ograničava domete i oblike ruralnosti”, dok “ruralnost modifikuje ruralni prostor, saobražavajući ga (društvenim) mogućnostima i (individualnim i društvenim) potrebama” (Čikić, 2017: 25). Oblikujući jedno drugo, ruralni prostor i ruralnost bivaju „deo uže ili šire prostorne, ekonomske, društvene i kulturne celine, ali i kapital u ruralnom razvoju“ (Čikić, 2017: 25).

U savremenim društvima, promene ruralnosti i ruralnog prostora brojne su i složene. Tako, možemo da govorimo o:

- a) demografskim promenama koje se manifestuju kao ruralna depopulacija i ruralne migracije (koje negde poprimaju formu ruralnog egzodusa), ali i kao kontraurbanizacija/reruralizacija i ruralna džentrifikacija (Čikić, 2015: 158-159),
- b) promenama u ekonomskoj sferi koje podrazumevaju kompleksan proces ruralnog restrukturiranja, u smislu diverzifikacije ruralne ekonomije, ali i transformacije same poljoprivrede; ruralno restrukturiranje uslovljeno je novim shvatanjem ruralnog prostora, ne samo kao mesta proizvodnje, već i kao mesta potrošnje (Urry, 2002; Čikić, 2015),
- c) promenama regulatornog podsistema koje podrazumevaju „institucionalizaciju: a) mehanizama društvene kontrole i b) mehanizama za ostvarivanje društvenih interesa van lokalnih okvira ruralnih zajednica“ (Čikić, 2015: 160) i
- d) kulturnim promenama koje idu u pravcu smanjivanja narodnog i lokalnog stvaralaštva, odnosno, „potiranja regionalnih i ekoloških razlika u (ruralnoj – prim. aut.) kulturi“ (Hodžić, 1981: 15); ruralna kultura danas izložena je globalizaciji, a govori se i o njenoj komodifikaciji (Panelli, 2006; Urry, 2002).

Na osnovu navedenog može da se zaključi da je ruralni razvoj u savremenim društvima izraz mogućnosti koje proizilaze iz obeležja ruralnog prostora i ruralnosti, a posebno društvenih aktera koji deluju u tom prostoru. Pod akterima se ovde podrazumevaju, zapravo, *stakeholders* u ruralnom prostoru, pa time i u ruralnom razvoju. Prema Longu (2015: 38), društveni akteri uopšte su „svi društveni entiteti za koje se može reći da imaju sposobnost delanja u smislu da poseduju znanja, mogu da procenjuju problematične situacije i organizuju odgovarajuće reakcije. Društveni akteri se pojavljuju u različiti oblicima: individue, neformalne grupe i interpersonalne mreže, organizacije, kolektivne grupacije i ono što se ponekad naziva makro akteri“. To znači da se pod akterima u ruralnom razvoju podrazumevaju svi oni koji učestvuju u (re)produkciji ruralnosti i oblikovanju ruralnog prostora, time stvarajući kapital za ruralni razvoj. Akteri stupaju u međusobne odnose čineći mrežu od čijih obeležja zavisi uspeh aktivnosti usmerenih ka unapređenju kvaliteta života u ruralnim područjima. Mrežu aktera u ruralnom razvoju moguće je opisati pomoću kvantitativnih i kvalitativnih karakteristika. U prvom slučaju, reč je o brojnosti aktera u mreži, brojnosti njenih funkcionalnih i hijerarhijskih nivoa, kao i broju aktera na svakom od identifikovanih nivoa. U drugom slučaju, misli se na stepen homogenosti/heterogenosti aktera na svakom funkcionalnom i hijerarhijskom nivou, na obeležja njihove saradnje, izvore i mehanizme primene moći u odnosima.

Kao što ističe Long, lista potencijalnih nosilaca aktera u ruralnom razvoju je duga i sadržajno raznovrsna – od pojedinaca, preko grupa i pokreta do organizacija i institucija. Njihova participacija u razvojnim aktivnostima može da varira od pukog prihvatanja informacija do pokretanja razvojnih inicijativa i kontrole razvojnih procesa (Arnstein, 1969). Akteri mogu da pripadaju i različitim nivoima - od lokalnog, preko regionalnog i nacionalnog do nadnacionalnog/globalnog (Krištofić, 2010).

Zbog čega je važna analiza aktera u ruralnom razvoju? Naime, akteri imaju sposobnost delanja. Kako objašnjavaju van der Pluh, Je i Šnajder (van der Ploeg, Ye, Schneider, 2015), delanje se odnosi na sposobnost značajnog

uticanja. O delanju govori i Long (Long, 2001: 182), određujući ga „kao svojstvo aktera (individualnog ili društvene grupe)... sposobnost procesuiranja društvenog iskustva i razvijanja načina borbe sa problematičnim situacijama. Delanje se sastoji od društvenih odnosa i može jedino biti uspešno ukoliko se odvija kroz njih“. U osnovi, delanje se temelji na mogućnosti da se donose odluke i da se participira u njihovom sprovođenju. U našem slučaju, delanje je od posebnog značaja za istraživanje ruralnog razvoja jer se njime uzimaju u obzir načini na koji akteri (re)produkuju postojeće i oblikuju nove (ruralne) prakse. Na taj način, potvrđuju se, ali i stvaraju nove (ruralne) realnosti. One se manifestuju i u različitim percepcijama ruralnog prostora i ruralnosti koje, u osnovi, ukazuju na specifičan odnos prema ruralnom. Tako se od postojećih i novih praksi u kojima učestvuju ruralni akteri potvrđuje, ali i kreira nov ruralni identitet. U konačnom, to znači da akteri oblikuju ruralnost, kao i što ruralnost oblikuje njih. No, kako ističe Long (2001: 240), delanje se „najčešće prepoznaje ex post facto, kroz (njegove – prim.aut.) prepoznate ili pretpostavljene efekte“.

Izdvajanje društvenih aktera kao jednog od stubova u istraživanju (re)produkcije ruralnosti i ruralnog razvoja znači da se analitička konstrukcija gradi na temeljima Longovog (2015) akterskog pristupa razvojnim intervencijama (engl. *actor-oriented approach to development interventions*). Ovde se pažnja sa „velikih igrača“ (poput države, ekonomije, (nad)nacionalnih politika) skreće na pojedince, grupe, (lokalne) pokrete kao jednako važne. U kontekstu (re)produkcije ruralnosti, to znači da je moguće da se fokusiramo na mrežu ruralnih aktera ili, pak, jednog, specifičnog aktera. U ovom slučaju, istraživanje je fokusirano na seoske žene kao društvenu grupu koja je nosilac specifičnih uloga u (re)produkciji ruralnosti, ali i posebnog položaja, ne samo u ruralnim zajednicama, već i društvu u celini. Pri tome, delanje i pozicija seoskih žena u mreži ruralnih aktera ne posmatraju se izolovano (jer to nije ni moguće!), već se o participaciji žena u (re)produkciji ruralnosti može govoriti u odnosu na ostale mikro/makro

aktere (npr. muškarci u selu, seoske institucije i organizacije), ali i aktante (npr. zemljište, tehnika, različite forme kapitala, itd.).

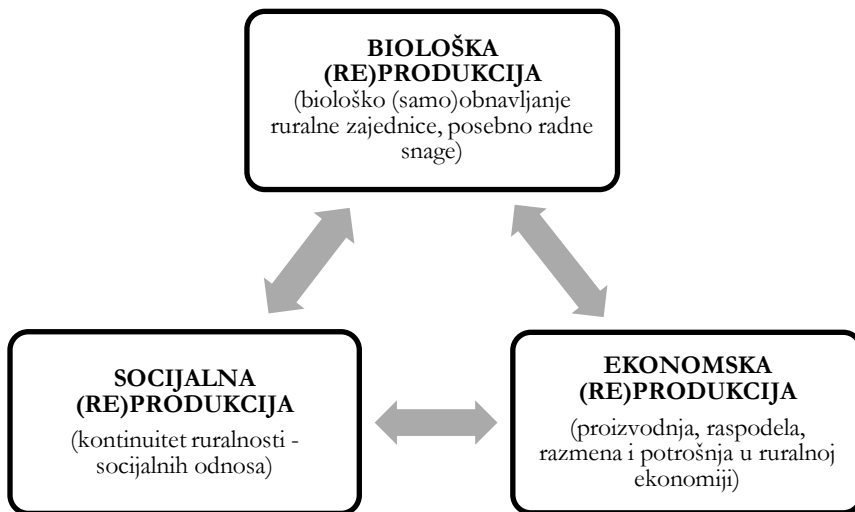
Sposobnost aktera da deluje određena je njegovim karakteristikama – one jesu objektivne, ali njihova vrednost (u smislu delatnog potencijala) određuje se i potvrđuje u društvenim odnosima tj. kroz proces „pregovaranja predstavnika različitih aktera“ (Long, 2015: 35). Osim kroz pregovaranje, karakteristike aktera (kao njihov potencijal za delovanje) se procenjuju i na osnovu autopercepcije.

Zbog čega je ovaj pristup interesantan za analizu uloge i položaja seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti? To je, pre svega, zbog pretpostavki na kojima pristup počiva. Prvo, seoske žene jesu jedan od aktera u (re)produkciji ruralnosti. Njih obeležava (često) nizak delatni potencijal što je posledica karakteristika ruralnog rodnog režima u kojem su prisutne značajne rodno determinisane razlike u javnoj (rad, politika) i privatnoj sferi (partnerski odnosi, roditeljstvo, domaćinstvo). Navedene razlike manifestuju se kao razdvajanje ženskih i muških društvenih uloga, gde se prve prevashodno vezuju za privatnu/“nevidljivu“ sferu. S druge strane, savremena/neoendogena koncepcija ruralnog razvoja ističe, između ostalog, i važnost doprinosa lokalnih aktera transformaciji ruralnih zajednica. Seoske žene se u tom kontekstu prepoznaju kao jedna od nedovoljno iskorišćenih snaga ruralnog razvoja. Drugo, akterski pristup ističe heterogenost društvenog života – to znači da se „različite socijalne forme mogu javiti pod istim strukturalnim uslovima. Te razlike oslikavaju varijacije u načinima na koji se akteri hvataju u (kognitivni i organizacioni) koštac sa situacijama sa kojima se suočavaju“ (Long, 2015: 37). Iz ovoga sledi da je moguće govoriti o različitim iskustvima, životnim situacijama i sposobnostima za delanje među seoskim ženama. To nas upućuje na stav da seoske žene nisu homogena društvena grupa, odnosno, nisu akter sa jednoobraznim delatnim potencijalima, praksama i ciljevima. Treće, prema akterskom pristupu, delanje nikada nije „individualna egocentrična težnja“ već se odvija u okviru “mreža odnosa (koje uključuju ljudske i neljudske komponente) i oblikovano je kako rutinskim, tako i eksplorativnim

praksama i ograničeno društvenim konvencijama, vrednostima i odnosima moći“ (Long, 2001: 49-50).

(Re)produkcija ruralnosti je višedimenzionalna (Sh. 1.) i obuhvata (pre svega) biološku, ekonomsku i socijalnu (re)produkciju¹. Biološka (re)produkcija obuhvata fizički/biološki proces obezbeđivanja populacije. U slučaju (re)produkcije ruralnosti, reč je mahom o samoonavljanju populacije. Ekonomska (re)produkcija odnosi se na obezbeđivanje kontinuiteta u proizvodnje i potrošnje u ruralnoj ekonomiji „bilo preko tržišta, bilo kroz autokonzumnu proizvodnju“ (Чикић, 2018: 23), dok socijalna (re)produkcija „podrazumeva obezbeđivanje socijalnih pretpostavki kontinuiteta” ruralnosti kao specifičnog tipa ruralnih odnosa i kulturnih obrazaca“ (Чикић, 2018: 32).

Shema 1. Tri osnovne dimenzije (re)produkcije ruralnosti

¹ Pored ovog, možemo da govorimo i o ekološkoj, institucionalnoj (re)produkciji ruralnosti. O dimenzijama (re)produkcije ruralnosti možemo da govorimo na tragu oblika reprodukcije porodičnih gazdinstava (Чикић, 2018).

Za (re)produkciju ruralnosti (u celini i pojedinim dimenzijama) tipične se određene, istorijski, kulturno, ekonomski, demografski, pravno i društveno uobličene prakse. Akterski pristup omogućava da se, nakon što se utvrde relevantni akteri, istražuju upravo te prakse – u našem slučaju, načini na koji seoske žene (re)produkuju ekonomsku ruralnost – na osnovu „načina na koji su društveni odnosi, tehnologije i drugi resursi ... raspoređeni“ (Hebinck, den Ouden, Verschoor, 2001: 4). Ovome može da se doda i van der Pluhova ideja da je ruralnost rezultat i izraz međusobne proizvodnje prirode i čoveka/društva (van der Ploeg, 2008: 52-53), pri čemu se pod međusobnom proizvodnjom podrazumeva proces u kojem se „prirodni resursi preoblikuju u dobra i usluge namenjene ljudskoj/društvenoj potrošnji“ (van der Ploeg, 2008: 54). Na ovom tragu, možemo da kažemo da je međusobna proizvodnja prirode i čoveka/društva u isto vreme i produkcija i reprodukcija jer se njom (re)produkuju fizički uslovi međusobne proizvodnje, ali i društveni odnosi koji su „glavni sastojak, ako ne i centralni motor ruralnosti“ (van der Ploeg, 2008: 55). Osim prirodnih resursa, društvenih odnosa i određenog delanja, (re)produkcija ruralnosti podrazumeva i specifične kulturne obrasce koji oblikuju i vrednuju delanje kroz definisanje društvenih uloga aktera i dodeljivanje specifičnog društvenog položaja. Formiranje i (dis)kontinuitet takvih obrazaca temeljno je povezan sa obeležjima rodni režima.

Ekonomska (re)produkcija ruralnosti iz pozicije ruralnog rodno režima

U istraživanju i razumevanju uloge žene u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti potrebno je poći od okvira koji čini nekoliko ključnih pojmova: rodni režim, rodna podela rada, tržište rada i ruralna ekonomija. Ovi pojmovi nam omogućavaju da pozicioniramo seoske žene u ruralnoj i neruralnoj ekonomiji. Na osnovu toga, identifikuje se mesto i značaj seoskih žena na tržištu rada (kako sa pozicije ponude, tako i potražnje) – uočavaju se specifičnosti njihove tržišne pozicije, kao i u kakvoj su vezi

uočene specifičnosti da obeležjima rodne podele rada i rodnog režima u ruralnim područjima. Pozicija na tržištu rada smatra se nužnom u određivanju uloge seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti – ona determiniše da li, u kojoj meri i na koji način žene doprinose opstanku i razvoju ruralne ekonomije (makro plan), ali i ruralnih domaćinstava (mikro plan).

Na samom početku, potrebno je identifikovati karakteristike ruralne ekonomije. Ovaj prostorno determinisan način organizovanja, realizovanja i struktuiranja privrednih delatnosti omeđen je sa nekoliko suštinskih tačaka. Prvo, u ruralnoj ekonomiji postoji značajna vezanost za zemlju. Pritom, prostor je nezamenjivi faktor i u urbanoj ekonomiji gde se on pre posmatra kao manje ili više povoljna lokacija, sa određenom novčanom vrednošću. Međutim, za razliku od ovog, prostor se u ruralnoj ekonomiji ne doživljava samo kao mesto na kome se organizuje proizvodnja i/ili prodaja, već je prostor resurs koji se direktno koristi u neposrednoj proizvodnji. Ovo se odnosi ne samo na poljoprivredu (u kojoj je važnost kvaliteta/boniteta zemljišta, njegove veličine, isparcelisanosti, blizine saobraćajnicama i naselju, blizine vodokanalske mreže i sl. više nego jasan proizvodni činilac), već i na nepoljoprivredne ruralne delatnosti (npr. ruralni turizam) u kojima obeležja ruralnog pejzaža direktno utiču na mogućnost organizovanja privredne delatnosti i oblikovanje proizvoda/usluge koji su namenjeni tržištu. Drugo, u ruralnoj ekonomiji često je prisutna porodična organizacija rada. Ruralna ekonomija, posebno poljoprivreda, i pored „velikih igrača“ (npr. multi/nacionalne kompanije, savremeni latifundisti) i dalje je u dobroj meri porodično organizovana (npr. porodična gazdinstva). Osim što se bazira na porodičnoj podeli rada, ruralna ekonomija baštini porodični kapital, a stalnu radnu snagu regrutuje kroz socijalizaciju u porodičnim okvirima. Uobičajeno, porodična organizacija rada u ruralnoj ekonomiji vezuje se za porodično gazdinstvo, mada je prisutna i u nepoljoprivrednim ruralnim delatnostima što je posledica nedostatka radne snage, ali i ograničenih mogućnosti ruralne populacije za zapošljavanje.

Treće, savremenu ruralnu ekonomiju prate restruktuiranje² i diverzifikacija. Sa neoliberalnom ekonomijom, ruralna ekonomija se transformiše, kao i koncepcija ruralnog razvoja, uostalom. Otklon od čisto ili barem dominantno agrarne koncepcije privrednog, ali i ukupnog ruralnog razvoja zahteva oslanjanje na višedimenzionalnost i multifunkcionalnost ruralnog prostora. Stoga, na Soteovom tragu (Sotte, 2003) možemo da govorimo o postindustrijskoj ruralnoj ekonomiji – u njoj, tercijarni sektor ima znatno veću ulogu nego ranije, a poljoprivreda (kao „klasična“ ruralna delatnost) često biva u funkciji sektora usluga. Diverzifikacija ruralne ekonomije odvija se pod delovanjem tzv. *pull*, ali i *push* faktora (Bogdanov, 2007), a odnosi se kako na prihode, tako i na aktivnosti – u prvom slučaju, kako ističe Bogdanov (2007), akumulira se kapital za viši oblik diverzifikacije – diverzifikaciju aktivnosti. Četvrto, savremena funkcionalna ruralna ekonomija je neodvojiva od ruralnog preduzetništva – u uslovima tržišne privrede, preduzetnička orijentacija postaje ključ opstanka i razvoja ne samo pojedinačnih aktera, već i ruralne ekonomije u celini. U društvima sa tradicijom kapitalističkog privređivanja, preduzetništvo je deo oformljene ekonomske matrice, dok se u post-tranzicijskim društvima ona tek uspostavlja. Zapravo, ona se u ovim društvima (ponovo) budi, jer kako ističu Šljukići (Шљукић, Шљукић, 2009: 204), i u radu tradicionalnog seljaka moguće je pronaći crte racionalnog promišljanja poslovnog rizika jer je on “itekako morao da razmišlja o faktorima proizvodnje i da ih `kombinuje` kao pravi preduzetnik”.

Bogdanov (2015: 256) ističe da je u savremenom srpskom društvu primetno „veliko zaostajanje pretežno ruralnih područja u odnosu na nacionalni prosek, prelazna i pretežno urbana područja“. To je vidljivo u nekoliko važnih ekonomskih parametara – BDP, učešću regionalnog BDP u ukupnom BDP Srbije, BDP PPS p.c. u pretežno ruralnim regionima

² Ruralno restruktuiranje, najjednostavnije, podrazumeva promenu u organizaciji, strukturi i funkcionisanju ruralnih društava. Najčešće, ta promena obuhvata prelaz od “fordizma ka post-fordizmu, od modernizacije ka postmodernosti i od kejnzijanizma ka neoliberalnoj državi” (Hoggart, Paniagua, 2001: 42). Među savremenim autorima koji se bave ruralnim prostorom ne postoji slaganje u pogledu opravdanosti upotrebe ovog pojma.

(Bogdanov, 2015: 258). Opisujući ruralnu ekonomiju, autorka ističe da je ona „visoko zavisna od primarnog sektora“, kao i da u njoj „dominira tradicionalna, monofunkcionalna (i monokulturna) poljoprivreda“ (Bogdanov, 2015: 259). Ruralno tržište rada u Srbiji opterećeno je „visokom nezaposlenošću, velikom prikrivenom nezaposlenošću, niskim učešćem zaposlenosti u privatnom sektoru i veoma niskom mobilnošću radne snage“ (Bogdanov, 2015: 265). Značajan udeo ruralne populacije je zaposlen u primarnom sektoru, dok se uočava da u poslednjih deceniju i po raste udeo zaposlenog seoskog stanovništva u tercijarnim delatnostima, a da opada udeo zaposlenih u sektoru industrije (Богданов, Бабовић, 2014: 28). Takođe, podaci ukazuju na trend opadanja stope zaposlenosti ruralne populacije u periodu 2004-2014. godina (Богданов, Бабовић, 2014: 28) što dodatno pojačava rizik od siromaštva i socijalne isključenosti među ruralnom populacijom. Što se tiče diverzifikacije ruralne ekonomije, Bogdanov (2015: 259; 264) ističe da potencijali za diverzifikaciju nisu dovoljno iskorišćeni što se najbolje vidi u tome da „mali broj gazdinstava u Srbiji ostvaruje relativno mali deo svojih prihoda od drugih profitabilnih aktivnosti sa gazdinstva“. Nepovoljne karakteristike ruralne ekonomije u savremenom srpskom društvu ukazuju na postojanje „kruga propadanja“ ruralnih područja (Bogdanov, 2015: 266).

Drugi ključan pojam jeste tržište rada. S obzirom na predmet istraživanja u ovoj studiji, tržište rada se ovde posmatra neodvojivo od rodne podele rada. Tako se na samom početku postavlja pitanje: da li i u kojoj meri obeležja rodne podele rada utiču na ulogu i položaj žena/muškaraca na tržištu rada? U konkretnom, to bi značilo da li postoje i kakve su razlike u: a) zaposlenosti muškaraca i žena, b) visini njihovih zarada, c) strukturi zanimanja, d) strukturi zaposlenosti prema sektorima/delatnostima i e) preduzetničkim potencijalima i praksama. Statistički podaci, kako na nacionalnom, tako i globalnom nivou, svedoče o evidentnim rodним razlikama u navedenim indikatorima uloge i položaja na tržištu rada (Bošković, Njegovan, 2012; ILO, 2017) – npr. niža stopa aktivnosti žena,

viša stopa nezaposlenosti žena, niže prosečne zarade žena, nepovoljniji uslovi rada za žene i sl.

U literaturi se profilisalo nekoliko stanovišta koja objašnjavaju uočene rodne nejednakosti na tržištu rada. Sistematizujući ova stanovišta, Babović (2010: 45-67) ih deli na sociološka i ekonomska. U prva ubraja npr. radikalni, liberalni, marksistički, crni i post-kolonijalni i postmoderni feminizam, kao i feminističku teoriju dualnog sistema i feminističku kritičku teoriju. Ono što im je zajedničko jeste isticanje podređenog položaja žena u društvima uopšte, pa tako i u sferi rada. Međutim, uočava se da u navedenim stanovištima varira važnost koja se pridaje nejednakostima u sferi rada – u nekima se „ekonomske nejednakosti (u raznovrsnim oblicima) postavljaju u središte rodni nejednakosti (marksistički, socijalistički, liberalni feminizam, teorija dualnog sistema)“, dok je u drugima fokus na „drugim formama nejednakosti“, a ekonomske nejednakosti se uzgredno analiziraju (npr. postmoderni i radikalni feminizam) (Babović, 2010: 47). S druge strane, Babović (2010: 60) ističe da feministička ekonomija negira postojanje „univerzalnog ekonomskog aktera“ što znači da su uloga i položaj različitih aktera na tržištu rada uslovljeni njihovim obeležjima (koje se tretiraju kao šanse ili prepreke), odnosima u koje stupaju, kao i institucionalnim mehanizmima.

Pic (Peetz, 2017: 7-8) izdvaja nekoliko načina za objašnjavanje rodni razlike na tržištu rada. Tako, prema teoriji humanog kapitala, rodne razlike su posledica razlika u doprinosu humanog kapitala (npr. iskustva ili obrazovanja). Prema drugoj struji, rodne razlike su posledica delovanja faktora koji oblikuju tržište rada – to su, na primer, struktura delatnosti, struktura zanimanja/radnih pozicija, forme sindikalnog organizovanja, dihotomija privatni-javni sektor i sl. Na posletku, teorija segmentacije tržišta rada objašnjava rodne razlike u zaradama. Do segmentacije tržišta rada dolazi usled specifičnosti odnosa ponude i potražnje (Peetz, 2017), a to razdvaja radnike u grupe koje poseduju različite pregovaračke statuse. Tako dolazi do segmentacije na tzv. muške i tzv. ženske poslove pri čemu se ovi drugi identifikuju kao manje zahtevni (u pogledu potrebnih znanja i

veština), a time i slabije plaćeni, kao i vezani za privatnu sferu. Pic (Peetz, 2017: 8) ističe da je segmentacija poslova praćena i „otporom muškaraca prema prisustvu žena na tzv. muškim poslovima, diskriminacijom poslodavaca i smanjenjem prakse stalnog i full-time zapošljavanja (na račun ugovornog i part-time zapošljavanja) i ograničavanjem mogućnosti napredovanja u tzv. part-time poslovima“.

Na posletku, neizostavan element u istraživanju ekonomske (re)produkcije ruralnosti jesu i obeležja podele rada. Za ovo istraživanje od posebnog je značaja rodna podela rada. Pri tome, ovde se polazi od toga da njena obeležja nisu fiksirana, već zavise kako od vremena, tako i od obeležja zajednice. To znači da se rodna podela rada menja uporedo sa obeležjima ruralnih rodničkih režima (o kojima će kasnije biti reči). Ovde se pod rodnom podelom rada podrazumeva specifična alokacija poslova na osnovu pripisanih rodničkih karakteristika i očekivanog rodničkog ponašanja/rodničkih uloga. Pri tome, moguće je govoriti se o pluralitetu sfera rodne podele rada – javnoj i/ili privatnoj sferi, vidljivoj i/ili nevidljivoj, plaćenju i/ili neplaćenju, organizovanoj i/ili neorganizovanoj, stvaralačkoj i/ili repetitivnoj, sferi u kojoj se rad bazira na materijalnim i/ili nematerijalnim resursima i rezultira u materijalnim i/ili nematerijalnim ishodima. Ove sfere nam omogućavaju da ulogu žena u (re)produkciji ruralnosti sagledamo mimo uobičajenog doživljaja njihovog doprinosa porodičnom budžetu (kroz neposrednu zaradu koju ostvaruju) jer, kako ističu Paltasingova i Lingamova (Paltasingh, Lingam 2014: 46):

aktivnosti koje se protežu kroz spektar reprodukcije i produkcije stvaraju vrednosti i, tako, potencijalno doprinose stvaranju prihoda. Domaći poslovi, kao što su kućni rad i briga o deci koje (najčešće – prim. aut.) obavljaju ženski članovi domaćinstva se ne naplaćuju u društvima pa se tako pogrešno misli da se ne ubrajaju u kategoriju rada. Svi domaći poslovi, zapravo, doprinose prihodu domaćinstva u formi štednje, budžetiranja ili provizije za neplaćene usluge.

Na ovom tragu formira se i tipično razlikovanje proizvodnje/produkcije (kao plaćene, vidljive, društveno vredne) i reprodukcije (kao prevođenja materijalnih dobara u „upotrebljiva dobra za upotrebu u domaćinstvu“

(Paltasingh, Lingam, 2014: 46). To znači da se reprodukcija, suštinski, posmatra kao potrošnja čime se umanjuje njen značaj kao oblika rada. Međutim, o (re)produkciji se ovde govori na Marksovom i Englesovom tragu kao o „delatnoj procesualnosti“ rada (Jeftić, 2009: 203), pa čak i kao o „određenom načinu života“ (Marx, Engels, 1985: 365). Za Marksa, reprodukcija je način na koji se društvo iznova stvara, kako u svojoj materijalnoj (ekonomskoj, biološkoj), tako i nematerijalnoj (socijalnoj, političkoj, kulturnoj, ideološkoj) dimenziji.

U našem slučaju, proizvodnja i reprodukcija se posmatraju kao ravnopravni oblici rada koji omogućavaju opstanak i razvoj društvene stvarnosti, a odnose se ne samo na obezbeđivanje materijalnih dobara, već i usluga, kulturnih obrazaca, vrednosti, društvenih odnosa, oblika društvene hijerarhije, pa i ljudi što je u skladu sa ovde usvojenim poimanjem ruralnosti. Oba rada - proizvodni i „neproizvodni“/reproduktivni – neophodni su za društvo, s tim što ih ono na nejednak način percipira. U njihovom obavljanju učestvuju različiti akteri – vrsta rada u kojoj će neko učestvovati, kao i obim angažovanja zavise, između ostalog, i od društvenih očekivanja u vezi sa društveno prihvaćenim identitetima aktera. Kako se odnosi na različite sfere društvene stvarnosti, (re)produkcija obuhvata i različite tipove rada – „mentalni, manuelni, emocionalni“ (Laslett, Brenner, 1989: 383).

Skot (Scott, 2013) smatra da je za razumevanje savremenih ekonomija, a time i savremenih društava, od presudne važnosti ponovo skrenuti pažnju na važnost reprodukcije kao „druge polovine proizvodnje“. Naime, autorka ističe da otežan pristup žena sferi proizvodnje (posebno u društvima (polu)periferije!) dovodi do njihove demonetarizacije koja je jedan od glavnih faktora njihove društvene ranjivosti (Scott, 2013). Stoga, Skot smatra da koncept „ekonomije duplog iksa“ (engl. *Double X Economy*) treba da pokaže kako žene nisu samo potrošači ili radnici na (naj)nižim pozicijama ekonomske i pregovaračke moći, već da mogu da budu i preduzetnice, stručnjaci, top-menadžeri i sl.

Kako se ne bi upalo u zamku da se participaciji žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti prilazi iz pozicije dihotomije ekonomija – kultura (u smislu dominantnih faktora koji tu participaciju oblikuju), ovde se kao jedan od temeljnih analitičkih pojmova izdvaja pojam ruralnog rodno režima. Pod ruralnim rodnom režimom³ podrazumeva se specifičan sistem rodno određenih uloga i položaja, društvenih ponašanja i očekivanja, prava i dužnosti u privatnoj i javnoj sferi koji se oblikuju pod uticajem karakteristika ruralne društvene strukture i dominantnih obrazaca ruralne kulture, a koji određuju kako individualne šanse i životne putanje seoskih muškaraca i žena, tako i njihova grupna obeležja. Obeležja ruralnog rodno režima nisu apstraktna načela već su neposredno vezana za svakodnevicu muškaraca i žena jer se manifestuju u „rodno uslovljenim poželjnim i očekivanim ponašanjima, kao i šansama da takva ponašanja budu realizovana. Ta ponašanja se, opet, ostvaruju kroz (ne)učestvovanje u pojedinim oblicima reprodukcije” (Čikić, 2017b: 109). O rodnom režimu u ruralnom kontekstu opravdano je govoriti jer su rodni režimi uopšte bitno određeni obeležjima socijalnog prostora (Asztalos Morell, Bock, 2008; Илѡѡт, 2012).

Istraživanje ruralnih rodno režima i ruralnih rodno odnosa možemo da pratimo u poslednje četiri decenije. Prema Bok (Bock, 2006), moguće je uočiti nekoliko ključnih tema u ruralnim rodno istraživanjima. Autorka govori da su ova istraživanja započela sa prepoznavanjem i vidljivošću žena u poljoprivredi. Do tada je rad žena na porodičnim gazdinstvima bio mahom javno (posebno, politički) nevidljiv, a njihov celokupan rad u domaćinstvu nepriznat, ali podrazumevajući. Nakon toga, Bok (Bock, 2006: 4) navodi da se od 1980-ih menja istraživački pogled na seoske žene tako da

³ U tekstu će se koristiti pojam (ruralnog) rodno režima s obzirom na to da je reč o pojmu koji je prihvaćen i odomaćen u domaćoj literaturi (Blagojević Hjuron, 2013). Međutim, treba ukazati da se u stranoj literaturi pojavljuje i pojam rodno ugovora (engl. *gender contract*). Ovaj pojam se definiše kao sistem granica, sadržaja i formi o rodu (Hirdman, 1990: 16-17; navedeno prema: Du, 2011: 67). Razlika između pojma rodno režima i rodno ugovora je suptilna i tiče se veće dinamičnosti pojma rodno ugovora jer se njime naglašava stalna borba/pregovaranje oko rodno položaja (Du, 2011: 67).

„problem nije bio u nedostatku integrisanosti žena; naprotiv, žene su već bile integrisane u razvoj... ipak, žene nisu imale koristi od sopstvene integrisanosti zato što razvoj kao takav je bio baziran na strukturnim socio-ekonomskim nejednakostima...“. Na ovom tragu se WID koncept⁴ menja GAD konceptom⁵, a „na žene se ne gleda samo kao na žrtve, već kao i na aktere“ (Bock, 2006: 4). Treća bitna tema u analizi ruralnih rodni odnosa i rodni režima jeste priznavanje razlika i fleksibilnosti rodni identiteta (Bock, 2006). Do interesovanja za ove probleme dolazi u postmodernim društvima. Pri tome, ističe se „povezanost između određenja ruralnosti i roda“, kao i njihova političnost (Bock, 2006: 6). Na posletku, autorka (Bock, 2006) navodi da postoji kontinuitet određenih istraživačkih tema (npr. rod i razvoj poljoprivrede), ali i da izranjaju novi predmeti istraživanja (npr. rod, životna sredina i menadžment prirodnih resursa ili rodnost ruralni politika). S obzirom na kompleksnost fenomena, Astaloš Morel i Bok ističu potrebu za komparativnim istraživanjima ruralni rodni režima jer je jedino tako moguće dobro razumeti “rodno specifične aspekte ruralnog razvoja”(Asztalos Morell, Bock, 2008: 10-11).

Na tragu zapažanja Černič Istenič, moguće je razlikovati tri etape u razvoju evropske prakse istraživanja i razvojnih politika usmerenih ka seoskim ženama, odnosno, ženama na poljoprivrednim gazdinstvima (Boks 2). Ono što odvaja pojedinačne etape jeste prepoznatljivost seoskih žena/žena na poljoprivrednim gazdinstvima kao istraživačkog problema, ali i subjekta razvojnih politika.

⁴ Prema WID konceptu (engl. *Women in development*), osnovni princip, ujedno i cilj razvoja jeste ekonomsko osnaživanje žena kako bi se poboljšao njihov društveni položaj (Čikić, 2017a).

⁵ GAD koncept (engl. *Gender and development*) je noviji u odnosu na WID koncept. Pojavio se 1980ih sa idejom da „rodne nejednakosti nisu vidljive samo u sferi ekonomije, već u svim oblicima društvenog života, od ličnih, intimni odnosa do participacije u donošenju političkih odluka“ (Čikić, 2017a: 259).

Boks 2. Evropska praksa istraživanja i razvojnih politika usmerenih ka seoskim ženama/ženama na poljoprivrednim gazdinstvima

Period	Karakteristike
1970 - 1980-e	Početak naučnog i političkog interesovanja Društveno prepoznavanje ekonomske uloge žene na poljoprivrednom gazdinstvu – osvetljavanje nevidljivog i neplaćenog rada žena koji doprinosi ekonomskoj reprodukciji gazdinstava
1990-e	Identifikacija promena u poljoprivredi/ruralnoj društvenoj strukturi Redefinisanje rada u poljoprivredi i na porodičnom gazdinstvu – potreba šireg pojmovnog određenja radi uključivanja onih oblika rada koji su tipično ženski i smatraju se reproduktivnim Rodna jednakost kao princip u formiranju razvojnih politika Potreba za definisanjem mera za jačanje ekonomske uloge žene na poljoprivrednom gazdinstvu i u ruralnoj ekonomiji
2000-e	Prepoznavanje žena kao ravnopravnih aktera u reprodukciji ruralne ekonomije/poljoprivrede/porodičnog gazdinstva – <i>gender mainstreaming</i> kao integralni deo regulative o ruralnom razvoju Nove razvojne inicijative (npr. LEADER) Reforma Zajedničke agrarne politike (<i>Common Agricultural Policy</i>) EU Ruralni razvoj kao II stub razvojne politike Konceptualizacija savremenih karakteristika i promena ruralnog prostora i ruralnosti; ruralni prostor kao mesto proizvodnje i potrošnje; diverzifikacija ruralne ekonomije; multifunkcionalnost poljoprivrede Nedostatak sistematičnih podataka o ženama u selu i poljoprivredi Porast interesovanja za istraživanja rodne dimenzije poljoprivrede i ruralnog razvoja na regionalnom, nacionalnom i komparativnom nivou Proširenje EU – dodani podsticaji za istraživanja i razvojne politike Analiza potencijala i prepreka u ženskom ruralnom preduzetništvu

Izvor: Černić Istenić (2006: 64-66); autor

Nekoliko je razloga zbog kojih se u ovom istraživanju izdvaja koncept ruralnog rodnog režima. Prvi se tiče potrebe da se ukaže na važnost uočavanja i razumevanja međuzavisnosti uloga i položaja žena i muškaraca u (re)produkciji društvene, pa time i ruralne stvarnosti. Drugi se tiče analize karakteristika uloga i položaja seoskih žena u (re)produkciji ruralnosti što,

zapravo, omogućava istraživanje obeležja jednog specifičnog rodno-režima „prelomljenog“ kroz prostornu dimenziju - na ovaj način se identifikuju glavne crte ruralnog rodno-režima u savremenom srpskom društvu. Ovo je od posebne važnosti jer ruralni rodni režim definiše uloge i pozicije u (re)produkciji ruralnosti i to kroz:

- (ne)posедovanje i (ne)pristupačnost resursa,
- (ne)dostupnost institucionalnih i vaninstitucionalnih kanala participacije u društvenom životu,
- socijalnu (ne)vidljivost angažovanja aktera u (re)produkciji i
- socijalno (ne)priznavanje doprinosa (re)produkciji.

Ujedno, ruralni rodni režim kao istraživačka pozicija omogućava i praćenje eventualnih pravaca njegove transformacije u odnosu na transformaciju ruralne društvene strukture. Treći razlog tiče se približavanja rezultata istraživanja uloga i položaja seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti u savremenom srpskom društvu načinu na koji se danas govori o ženama i ruralnosti u drugim društvenim, ekonomskim i kulturnim kontekstima. Četvrti razlog zbog kojeg se u ovom istraživanju polazi od koncepta ruralnih rodno-režima jeste taj što se na ovaj način može analizirati kako rod doprinosi oblikovanju socijalne predstave o ruralnosti/ruralnom prostoru. Na posletku, kako ruralni rodni režim nije fiksiran, već se menja (zajedno sa promenama globalne i ruralne društvene strukture), to se onda rod i ruralnost posmatraju kao promenjive kategorije „koje se konstruišu kroz socijalne i kulturne prakse koje im daju značenje u svakodnevnom životu“ (Hughes, 2005: 119). Promenljivost ruralnog rodno-režima ukazuje na mogućnost njegovog pluraliteta - to znači da seoske žene nisu homogena društvena grupa, kako po svojim karakteristikama (socijalnim šansama), tako ni po životnim putanjama, niti po mogućnostima i načinima učestvovanja u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti.

Uloga žene u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti je višestruka pa bi se „moglo reći da radna uloga seoske žene podrazumeva svako angažovanje

žene u realizaciji bilo kog oblika ekonomske aktivnosti na osnovu koje se stiče ili nadoknađuje prihod“ (Чикић, 2018: 135). Zapravo, (ruralna) rodna podela rada prevazilazi okvire ekonomske (re)produkcije ruralnosti i obuhvata rodnu podelu nadležnosti i odgovornosti u ruralnom svakodnevnom životu uopšte. To znači da je ruralna svakodnevica koja obuhvata „prakse i predstave pomoću kojih subjekt iz dana u dan uređuje svoj odnos prema (ruralnom – prim. aut.) društvu, kulturi i događajnosti“ (Balandier, 1983: 6; prema: Spasić, 2004: 11) određena ne samo obeležjima ruralnog prostora, već i ruralnog rodnog režima.

Svakodnevica uopšte, pa tako i ruralna svakodnevica je kompleksna. Pokušavajući da odredi svakodnevni život, Štompka navodi sedam njegovih bitnih obeležja:

- a) svakodnevni život je „opažajna manifestacija društvene egzistencije i, stoga, uvek uključuje odnose sa drugim ljudima. Uvek se događa u socijalnom kontekstu. Čak i kada smo sami, drugi su virtualno prisutni u našim mislima, sećanjima, snovima...“
- b) svakodnevni život je „repetitivan i nije jedinstven. Ponekad su oni (događaji u svakodnevnom životu – prim. aut.) ciklični, ritmični, postaju rutina. Ponavljaju se iz dana u dan, meseca u mesec, ili u tačno određenom momentu tokom godine“,
- c) svakodnevni život „često podrazumeva ritualne, dramatizovane, stilizovane forme koje prate određene nerefleksivne, duboko internalizovane zapise“,
- d) svakodnevni život „uključuje naše telo – biološke attribute, fizičke snage i emocije – sa svim njegovim snagama i slabostima, potencijalima i ograničenjima“,
- e) svakodnevni život je „obično lokalizovan u prostoru, dešava se na određenoj lokaciji – kod kuće, na ulici, u crkvi, na sportskom terenu – i karakter prostora značajno određuje karakter, stil, formu i sadržaj njegovih događaja“,

- f) epizode u svakodnevnom životu imaju „određeno trajanje – traju duže ili kraće vreme... takođe, one mogu da imaju različito 'strukturno očekivano trajanje'“,
- g) svakodnevni život „obično teče nerefleksivno, prateći navike i rutine kojih akteri nisu u potpunosti svesni“ (Sztompka, 2008: 9-10).

Slično govori i Elias, nabrojajući brojna značenja koja nosi pojam svakodnevnog života – rutina, radni dan, repetitivni život iz dana u dan, privatni život, sfera prirodnog i spontanog, svakodnevna svest, život narodnih masa (Elias, 1978: 26; prema: Spasić, 2004). Ne ulazeći dalje u raspravu o karakteristikama pojma svakodnevne, za utvrđivanje njegovog značaja za sociološko istraživanje uloge i položaja seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti svakako treba napomenuti i to da se „svakodnevni život odvajkada povezuje sa ženskim polom“ (Spasić, 2004: 150) upravo zbog svojih (ranije pomenutih) obeležja (privatnost, repetitivnost, rutiniziranost, internalizovanost, emocionalnost, lokalnost...). Izjednačavanje „ženskog sveta“ i svakodnevnog života ponukalo je feministički orijentisane autore i autorke da se pozabave njegovim obeležjima u rodnoj perspektivi, sa ciljem da daju glas „nemim“ društvenim akterima (Spasić, 2004).

Kakva je veza između ekonomske (re)produkcije i ruralne svakodnevne? Kako ističe Helerova, (re)produkcija je centralni koncept u definisanju svakodnevnog života (Heller, 1978; prema: Spasić, 2004). Prema autorki, „svakodnevni život je celokupnost takvih aktivnosti koje karakterišu reprodukciju pojedinaca i svaki put stvaraju mogućnost za društvenu reprodukciju“ (Heller, 1978: 25; prema: Spasić, 2004: 139). O ovom odnosu pišu i Gidens i Burdije. Prvi, u okviru teorije struktuiranja, ističe potrebu da se proučavaju svakodnevne prakse ljudi koje su proizvod njihovog delanja u određenim strukturama (skupovima pravila i odgovarajućih resursa). Svakodnevne prakse manifestuju se kao (re)produkcija, kao promena i obnavljanje društvenih obrazaca. Kod drugog, svakodnevna praksa rezultat je odnosa ključnih pojmova Burdijeove analize: habitusa, kapitala i polja. „Međutim, kako Burdije upozorava, praksa nije mehanička radnja“, već

„proizvod dijalektičkog odnosa između jedne situacije i jednog habitusa“ (Burdije, 1999a: 16; prema: Golubović, 2006: 17). Ako se vratimo na Gidensovo tumačenje odnosa svakodnevnog života i (re)produkcije, onda uočavamo, kako ističe Spasić (2004: 284), da sam Gidens ne pravi „dovoljnu razliku između teorijskog prostora za mogućnost ljudskog slobodnog delanja i stvarnosti, aktuelnosti ljudskog slobodnog delanja u realnom svetu“. To nas dovodi do pitanja da li svi (posebno u savremenim društvima) imaju pravo na slobodu izbora. Jasno je da je odgovor negativan, a da uzroke nejednakosti u uživanju u slobodi izbora treba tražiti u ranije pomenutoj strukturi. Karakteristike strukture determinišu slobodu izbora, odnosno, delanje pojedinih aktera. Ako sve navedeno stavimo u rodni kontekst, onda dolazimo do toga da struktura određuje delatni kapacitet žena i muškaraca, a da u tome posreduju obeležja (ruralnog) rodnog režima.

Ukrštanjem temeljnih pojmova dolazimo do nekoliko pretpostavki. Glavna hipoteza podrazumeva da seoske žene imaju aktivnu ulogu u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. To znači da su seoske žene prisutne u različitim ekonomskim aktivnostima kojima se obezbeđuje prihod, bilo na formalan ili neformalan način. Iz glavne proizilaze dodatne pretpostavke. Prva od njih odnosi se na karakteristike svakodnevne prakse seoskih žena – ova hipoteza podrazumeva da je prisutan nesklad između uloga i položaja žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Reč je o svojevrsnom paradoksu – naime, nedvosmisleno prisustvo žena u ekonomskoj (re)reprodukciji ruralnosti ne garantuje im položaj koji će biti srazmeran značaju i obimu njihove uloge. Suštinsko pitanje na koje treba dati odgovor jeste: usled čega dolazi do ovog razmimoilaženja? Ovo nas vodi ka drugoj, pomoćnoj pretpostavci: nesrazmera u ulozi i položaju seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti posledica je karakteristika ruralnog rodnog režima. To znači da se postavlja pitanje o obeležjima struktura u kojima seoske žene deluju, a posebno pitanje o raspoloživim resursima i pravilima njihove distribucije i primene. Treća, takođe posebna hipoteza tiče se obima

participacije žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti: prisustvo seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti je limitirano, ali očekivano.

Karakteristike participacije seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti analiziraju se na osnovu elemenata društvenih uloga koje obavljaju i položaja koje zauzimaju:

- ekonomska aktivnost van gazdinstva,
- ekonomska aktivnost na gazdinstvu u poljoprivredi,
- ekonomska aktivnost na gazdinstvu u nepoljoprivrednoj delatnosti,
- odlučivanje o pitanjima važnim za funkcionisanje gazdinstva,
- participacija u difuziji znanja i inovacija u poljoprivredi,
- posedovanje ekonomskih resursa (kuća, zemlja i sl.).

Uloga seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti ovde je analizirana na dva nivoa – u okvirima porodičnog gazdinstva i van okvira (porodične) poljoprivrede. Na ovaj način je pokušano da se odgovori na pitanje kakve su pozicije i šanse seoskih žena u kontekstu transformacije ruralne ekonomije.

Od planinke do preduzetnice – uloga i položaj seoske žene u ruralnoj ekonomiji kao predmet domaćih socioloških (i srodnih) istraživanja

Sociološka i srodna istraživanja ne samo da su način saznavanja o seoskim ženama, već su i mehanizam jačanja socijalne vidljivosti svakodnevce i problema sa kojima se pripadnice ove ruralne društvene grupe suočavaju. Iako u domaćoj sociologiji postoji tradicija istraživanja seoskih žena (kao što će to biti pokazano), ipak su one kao istraživačka tema delimično vidljive. To proizilazi iz činjenice da su seoske žene, kao predmet analize, često inkorporirane u istraživanje nekog drugog, primarnijeg istraživačkog problema. Međutim, od II svetskog rata do danas realizovano je nekoliko istraživanja koja kao primarni istraživački problem imaju upravo seoske žene. Među njima, izdvajaju se ona istraživanja koja su vršena na većem

uzorku ispitanica, podrazumevaju veći prostorni obuhvat targetirane populacije, kao i ona koja se sistematično bave ulogama i položajem seoskih žena u seoskim zajednicama, ali i društvu uopšte.

Na osnovu uvida u publikovane nalaze, možemo da uočimo tri perioda u sociološkim (i srodnim) istraživanjima seoskih žena u našem društvu. Prvi je tzv. tradicionalni talas u kojem se o seoskim ženama najčešće piše u okviru analize seljačke porodice. Prve zapise o ulogama i položaju žena u tradicionalnom selu, pre svega, u patrijarhalnoj porodici nalazimo još u radovima Karadžića, Bogišića, Markovića. Međutim, fokus ovih zapisa je, pre svega, na ulozi žene u biološkoj reprodukciji ruralnosti. Tako, Karadžić (Караџић, 1818) i Bogišić (Богочић, 1884) pišu o seoskoj ženi opisujući tradicionalni bračni i porodični život (bračne i porodične uloge, raspodelu moći, običaje vezane za bračni/porodični život), ali i strukturu srodničkih odnosa. Marković (Марковић, 1969: 195) piše o položaju mlade seoske žene u novoj, muževljevoj porodici:

žena sinovljeva u kući je sluga i mužu i njegovim roditeljima... Nevesta obično nikoga ne zove po imenu – od stida... Uopšte, žena je u kući mlađa od sviju punoletnih muških članova. Samo starost daje poštovanje materi i neki samostalni položaj spram sinova. Ali nikad se žena u porodici toliko ne uzvisuje da ona bude glava porodice, ako u njoj ima odraslih muških članova.

Ali, u radovima navedenih autora izostaje analiza ekonomske uloge seoske žene.

Kvalitativni iskorak u istraživanju uloge i položaja seoske žene u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti učinio je Vukosavljević između dva svetska rata. Prvo, pišući o ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti, Vukosavljević analizira i ulogu seoske žene u njoj. Drugo, Vukosavljević ne govori o seljanki kao o robu⁶, već ističe dignitet njenog rada, i u kući i na njivi. Prema njegovom mišljenju, društveni položaj seoske žene bolji je od

⁶ Ovakvo stanovište možemo sresti i u radovima Jovanovića (Јовановић, Исић, 1997; према: Митровић, 1998).

položaja radnice u gradu. Razlog tome Vukosavljević (1962: 144-145) vidi upravo u seljankinom radu:

Njen rad i njena neophodna funkcija oslobađaju je uprkos svemu onome. Zbog toga ona i jeste više čovek, sa više čovečijeg dostojanstva prema mužu i muškarcu uopšte nego građanka u svome uglađenijem i pitomijem društvu, u kome joj ljube ruke. Čak ima više uticaja i na javni život.

Seoske žene učestvuju u svim poslovima koji su vezani za domaćinstvo (npr. kuvanje, pranje, briga o deci, izrada odeće). One takođe učestvuju i u radovima na gazdinstvu. Ali, kako ističe autor (Вукосављевић, 2012-3: 391), iako odrasli članovi seoskog kolektiva znaju da rade i poslove u ratarstvu i stočarstvu „malo je radova u kojima je ceo rad potpuno zajednički i jednak za muškinje i ženskinje“ – to su npr. „sva kopanja, i kukuruzna i vinogradarska, kupljenje sena, berbe“. S druge strane, ima poslova u kojima žene ne učestvuju – oranje, obrada drveta, košenje, krčenje zemlje i sl. Prema Vukosavljeviću (Вукосављевић, 2012-3: 392), ženski poslovi su „pipaviji, manje naporni“ – ujedno, to su poslovi „koji se rade u naselju“. Osim usled težine posla, podela na muške i ženske poslove bazirana je i na predrasudama, ali i diskretnosti (Вукосављевић, 2012-3: 392). Pritom, dok se žena ne stidi da obavlja muške poslove (ukoliko je to potrebno), muškarac će od ženskog posla zazirati i odbijati da ga radi.

Vukosavljević takođe govori o ulozi žene u „razbijanju“ tradicionalne seoske porodice - porodične zadruge. Pri tome, Vukosavljević ne krivi ženu za njeno raspadanje, već objašnjava da, zadovoljavajući potrebe članova svoje uže porodice, seljanka spontano utiče na njeno grupisanje i prepoznavanje kao zasebne celine unutar porodične zadruge (Вукосављевић, 2012-5). I ovde se u njegovim zabeleškama „čita“ povezanost radne uloge žene i jačanja male, nuklearne porodice.

Posebno je interesantno Vukosavljevićevo (Вукосављевић, 2012-5) bavljenje ulogom planinke – prema njegovom shvatanju, njena uloga je ekvivalent ulozi porodičnog starešine (posebno u stočarskim zadrugama). Planinka je žena koja je, pre svega, zadužena za organizaciju poslova u vezi sa mlekom i njegovom preradom: „planinka je šef nad ženama i ženskim

poslovima. U nje su ključevi od mrsa i svih smokova. Ona izdaje reduši (ponegde se kaže i mješaja) smok i brašno. Ona deli ženama vunu – prema broju dece...“ (Вукосављевић, 2012-5: 481). O visokom položaju žene koja obavlja ovu radnu ulogu svedoči Vukosavljevićev nalaz da ona odgovara direktno porodičnom starešini – „muški zadrugari nemaju nikakve vlasti nad njom (planinkom – prim. aut.). Njoj ne može narediti niko sem domaćina. Čak i domaćin daje ponekad ključeve od pića i žita, a planinka svoje ne da nikome“ (Вукосављевић, 2012-5: 481-482). Iako je uloga planinke veoma bitna, Vukosavljević ipak ističe da njena smena „ne izaziva poremećaje u zadruzi“ (Вукосављевић, 2012-5: 92). U određivanju žene koja će vršiti ovu ulogu ravnopravno učestvuju i muški i ženski zadrugari.

Vukosavljevićevo detaljnije bavljenje radnom ulogom seoske žene razumljivo je ukoliko znamo da je za njega porodica, zapravo, radna zajednica (Вукосављевић, 2012-5: 54). Prema njegovom shvatanju, porodica počiva na ekonomskoj komplementarnosti koja proizvodi i jača unutarporodičnu solidarnost (Вукосављевић, 2012-5: 63).

Drugi period u istraživanju društvenih, pa tako i radnih uloga seoskih žena u našem društvu obuhvata razdoblje tzv. modernizacijskog talasa. U ovom periodu, istraživanja su najčešće vršena u okviru širih analiza promena u agrarnoj i ruralnoj društvenoj strukturi nastalih usled procesa industrijalizacije (poljoprivrede) i urbanizacije (seoskog načina života). Seoske žene su najčešće deo nekog šireg predmeta istraživanja, poput transformacije seoske porodice, razvoja poljoprivrede, transformacije porodičnih gazdinstava i sl.

Jedno od takvih je i istraživanje First-Dilić (1981). Iako ovo istraživanje nije za prostorni obuhvat imalo današnje srpsko društvo, ipak se može smatrati relevantnim za razumevanje istorijske matrice koja je oblikovala uloge i mesto žena u ruralnoj društvenoj strukturi. First-Dilić (1981) analizira seoske žene u okviru istraživanja karakteristika hrvatske seoske porodice u periodu socijalizma. Prema autorkinom mišljenju, promene u porodičnim ciklusima i odnosima nužno su povezane sa ekonomskom dimenzijom ruralne strukture, odnosno, promenama u obeležjima i načinu na koji se

organizuje rad u porodičnom gazdinstvu, kao i obrascima potrošnje u seoskom domaćinstvu. Analizirajući osnovne porodične funkcije, First-Dilić posebnu pažnju posvećuje ekonomskoj funkciji. Ona je posmatra kao „sintezu proizvođačke i potrošačke funkcije“ (First-Dilić, 1981: 53). Uloge seoske žene (kao i uloge drugih članova porodice) u proizvođačkoj funkciji određene su tipom prihoda. To znači, kako ističe First-Dilić (1981), da je porodični karakter rada izraženiji u čisto poljoprivrednim domaćinstvima – ovakav rad „guta“ pojedinačne uloge i doprinose članova porodice. S druge strane, u seoskim porodicama sa mešovitim tipom prihoda, radne uloge seoske žene zavisiće od toga koji je član domaćinstva zaposlen van gazdinstva, gde se nalazi mesto formalnog zaposlenja (da li je to isto seosko naselje, naselje u blizini ili udaljeno naselje), kao i od veličine poseda (First-Dilić, 1981). U slučajevima kada je kućedomaćin zaposlen „u nekom udaljenijem mestu dolazi do tzv. situacijske preraspodjele rada i autoriteta prema većem izjednačavanju među onima koji ostaju na posedu“ (First-Dilić, 1981: 58). Tada, kako kaže autorka, „znatno slabi podela na muške i ženske poslove“ (First-Dilić, 1981: 58). First-Dilić (1981) analizira i posledice radnog izlaska seoske žene iz okvira porodičnog gazdinstva. Takve porodice, po njenom shvatanju, veoma liče na gradske, posebno ako su i žena i muškarac zaposleni van gazdinstva tj. u slučaju nepoljoprivrednih domaćinstava. Iako je materijalni položaj ovih porodica viši usled dva izvora nepoljoprivrednih prihoda, što im omogućuje „više nego ijednoj drugoj kategoriji porodica u selu da ostvare (idealni) obrazac demokratičnijeg unutarporodičnog odnošenja“, u njima je i dalje prisutna tradicionalna podela kućnog rada (First-Dilić, 1981: 59).

Sponu ka savremenim istraživanjima društvenih uloga i položaja seoskih žena čine analize Korać, Markov, Stojanova i Barbić u poslednje dve decenije 20. veka. Tako, Korać (1991) analizira obeležja svakodnevice mladih seoskih žena sa ciljem da identifikuje „žensku“ sliku ruralne modernizacije i emancipacije. Autorka se koncentriše na kvalitativnu analizu njihovih „specifičnih životnih situacija“ (Korać, 1991: 28) i zaključuje da patrijarhalni autoritet i dalje opstaje u ruralnim zajednicama i

u značajnoj meri određuje aspiracije i mogućnosti mladih seoskih žena u svim sferama društvenog života, pa tako i ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Svoje istraživanje društvenog identiteta mladih seoskih žena Korać pozicionira unutar konteksta koji čine odnosi socijalizma i emancipacije polova – ideološki okviri zagovarali su ideju da „ženino radno angažovanje u socijalizmu više neće biti posledica ekonomske prinude, već njena unutarnja potreba“ (Korać, 1991: 38). Međutim, kako zapaža autorka (Korać, 1991), socijalistička emancipacija (seoskih) žena nije iz temelja „protresla“ patrijarhalnost društvenih odnosa, kako u privatnoj, tako i javnoj sferi delovanja. Autorka posebno ističe pojam svakodnevnog života smatrajući da on omogućava projektovanje „emancipatorskih/razvojnih društvenih kretanja na iskustvo mladih seoskih žena“ (Korać, 1991: 55), a time doprinosi istraživanju njihovog društvenog identiteta. Kao deo identiteta ovih žena, autorka analizira i mogućnosti, ali i „motive, interese i vrednosti“ za zapošljavanje (Korać, 1991: 93). Pozivajući se na ranija istraživanja (Dilić i saradnici, 1977; prema: Korać, 1991), Korać ističe da su mlade seoske žene verovatno jedna od najhendikepiranijih skupina na tržištu rada. Glavnu prepreku njihovom zapošljavanju van gazdinstvu autorka vidi u obeležjima primarne socijalizacije koja „okreće devojke i devojčice prevashodno (ka – prim. aut.) privatnoj sferi života i njenim ulogama u domaćinstvu i porodici“. One koje su zaposlene van gazdinstva delimično su rasterećene od najtežih radova u poljoprivredi. Svoju svakodnevicu na radnom mestu (van gazdinstva), zaposlene mlade žene doživljavaju kao „rasterećujuću, jer je jednostavno različita“ (Korać, 1991: 97). U zaključnim razmatranjima, Korać ističe da mlade seoske žene obeležava njihova sveukupna marginalnost:

one nemaju nikakvu socijalnu moć ni u široj, ni u lokalnoj zajednici. One, međutim, nisu samo na periferiji svih javnih, društvenih i kulturnih zbivanja, već su najčešće i na margini svog ličnog, porodičnog života, bez mnogo mogućnosti da ga usmeravaju i menjaju (Korać, 1991: 125).

Baveći se istraživanjem preduzetništva, Markov (Марков, 1991) govori o revitalizaciji domaće radinosti kao obliku ruralnog ženskog preduzetništva. Ovo je pionirsko istraživanje ženskog ruralnog preduzetništva kod nas.

Autorka navodi da zarada koju pri tome seoske žene ostvaruju ima širi socijalni efekat jer je „osnov za ekonomski, socijalni i kulturni preobražaj njihovih porodica, ali i lokalne zajednice“ (Марков, 1991: 144). Takođe, zarada ima i delimičnog uticaja na promene na mikro-nivou koje se tiču položaja žene u seoskom domaćinstvu (npr. izmena strukture budžeta vremena seoske žene, parcijalne promene u podeli rada u domaćinstvu/na gazdinstvu). Iako je reč o limitiranom uticaju, autorka ističe da

položaj seoskih žena koje su se uključile u domaću radinost sa afirmacijom njihovog rada i zarađivanjem novca bitno se promenio... sada je i žena ta koja je dobila status stuba porodice, jer obavlja rad koji je merljiv na tržištu... ona je, isto tako, dobila određenu samostalnost..., može da utiče, pa i da sama odlučuje o uređenju domaćinstva, da kupuje odeću po svom izboru, da usmerava školovanje dece. Jednom rečju, ona se oslobodila tutorstva muža (Марков, 1991: 144).

Iako radovi Barbič (kao ni već pominjanje First-Dilić) nisu prostorno vezani za srpsko društvo, takođe su relevantni za istraživanje faktora koji su oblikovali modalitete i obim participacije seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Barbič su posebno interesovali problemi žena na slovenačkim poljoprivrednim gazdinstvima (Barbič, 1988, 1989). Autorka govori o nejednakoj rodnoj distribuciji moći, vlasničkih i upravljačkih funkcija na gazdinstvu (Barbič, 1984). Upoređujući gazdinstva u Jugoslaviji u celini sa slovenačkim gazdinstvima, autorka zaključuje da su prisutne razlike u raspodeli vlasničkih i upravljačkih funkcija posledica „stepena razvijenosti, razlika u tradiciji, sistemu vrednosti itd.“ (Barbič, 1984: 64). Autorka ukazuje i na nepovoljnije obrazovanje seoskih žena koje određuje pravce u kojima će se razvijati njihova ekonomska uloga (Barbič, 1984). Pored toga, autorka se bavi i razlozima i posledicama izlaska seoske žene van okvira sfere rada na porodičnom imanju. Barbič piše i o mogućnostima mladih poljoprivrednica da zasnuju porodicu, ali i ukazuje na nove izazove sa kojima se seoske žene, a posebno poljoprivrednice suočavaju prilikom i nakon ulaska Slovenije u EU.

Nakon perioda zatišja tokom 1990-ih, početak 21. veka donosi ponovno obnavljanje interesa za sociološko sagledavanje karakteristika društvenih

uloga i položaja seoskih žena⁷. Čini se da je u ovom, aktuelnom periodu fokus na seoske žene kao samostalan istraživački problem najizraženiji, mada ima i onih analiza u kojima se ovoj tematici prilazi kao sekundarnoj. Istraživanja su podstaknuta novim talasom promena u (agrarnoj i ruralnoj) društvenoj strukturi usled postsocijalističke transformacije. Deo istraživanja u ovom periodu realizovan je u okviru širih razvojnih projekata što znači da, pored teorijskog i metodološkog, imaju i aplikativan značaj.

Radovi o ulozi seoske žene u restrukturiranju ruralne ekonomije i o ruralnom ženskom preduzetništvu su najbrojniji. U njima se autori/autorke fokusiraju na mogućnosti i teškoće u razvoju ženskog ruralnog preduzetništva (posebno, probleme dostupnosti resursa), posledice ekonomskog osnaživanja seoskih žena i sl. Tako, Babović (Бабо́вич, 2014) piše o rodnim aspektima pristupa ekonomskim resursima. Autorka ističe značaj rodno determinisanih obrazaca teritorijalizovanja koji određuju mogućnost pristupa razvojnim resursima, a time i mogućnost participacije u razvojnim procesima. Babović zaključuje da

kada su obrasci distribucije zemljišta i nasleđivanja imanja uređeni patrijarhalnim normama i kada vode patrilokalnim oblicima teritorijalizacije primetne su izraženije rodne razlike u vrednovanju resursa koje za posledicu imaju i različite obrasce teritorijalizacije žena i muškaraca. Primećena je površnija, nestabilnija teritorijalizacija žena... U procesima postvarivanja, pristup endogenim i egzogenim resursima i praksama je takođe rodno obeležen, a u velikoj meri uslovljen distribucijom moći i obrascima odlučivanja. U domaćinstvima gde su odnosi moći distribuirani prema patrijarhalnim obrascima, žene imaju slabiji pristup egzogenim resursima i ekonomskim procesima (zaposlenost van gazdinstva i tržišna proizvodnja na gazdinstvu), a više su usmerene na one endogene (naturalna proizvodnja i briga o domaćinstvu i porodici) (Бабо́вич, 2014: 377-378).

⁷ U radovima u ovom periodu analizira se preovlađuje nekoliko tema: a) ruralna ekonomija i ruralno žensko preduzetništvo, b) seoske žene i rađanje, zdravstvena nega seoskih žena, seoske žene i starenje, seoske žene i dostupnost društvenih usluga / socijalna isključenost seoskih žena, seoske ženske organizacije, društveni položaj i svakodnevica seoskih žena, migracije seoskih žena i sl. Ovde ćemo se fokusirati na radove iz prve grupe.

O mogućnostima ženskog ruralnog preduzetništva pišu i Munitlak Ivanović, Mitić i Raspopović (Мунитлак Ивановић, Митић, Распоповић, 2016). Autori ističu da su preduzetnice među seoskim ženama veoma retke što je posledica nedostatka obrazovanja, nedovoljnih (pre svega, finansijskih) sredstava, ali i volje. O preprekama u razvoju ženskog ruralnog preduzetništva pišu i Čikić, Petrović i Petrović, ističući da možemo da govorimo o tzv. spoljašnjim preprekama koje se tiču obeležja agrarne i ruralne društvene strukture, ali i onim koje se neposredno odnose na same seoske žene („nepostojanje preduzetničke tradicije, pitanje vlasništva nad (ne)pokretnom imovinom, obeležja sistema odlučivanja u porodici, kao i nedovoljno znanja i informacija o preduzetničkim šansama“) (Чикић, Петровић, Петровић, 2011: 226).

Predstavljajući rezultate razvojnog projekta u oblasti stočarske/mlekarske proizvodnje, Stjepanović-Zaharijevski ukazuje na moguće mehanizme poboljšanja položaja seoskih žena u okviru porodičnog domaćinstva, ali i u široj zajednici. Prema autorki, suština razvojnih projekata je u tome da „nije potreban poseban privilegovan tretman bilo kome, ali je neophodno obezbediti uslove jednakih mogućnosti“ (Стјепановић-Захаријевски, 2006: 235). Analizirajući efekte projekta, Stjepanović-Zaharijevski ističe da su se promene dogodile kako u sferi znanja (povećano znanje žena o proizvodnji u mlekarstvu), tako i u procesu odlučivanja (u pravcu egalitarnosti), dok su izostale promene u sferi autonomije žena, što može da se objasni time da žene u prvi plan češće ističu „domaćinstvo, ukućane, imanje, a ne sebe i sopstvene potrebe“ (Стјепановић-Захаријевски, 2006: 240).

Ovoj grupi radova pripada i jedno od prvih celovitih istraživanja seoskih žena u savremenom srpskom društvu pod nazivom *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Istraživanje je objavljeno krajem prve decenije 21. veka, a autorke Babović i Vuković

(2008), kombinujući kvantitativni (anketa⁸) i kvalitativni metod (fokus grupni intervju) fokusiraju se na obeležja socio-ekonomskog položaja seoskih žena. Pri tome, njihova ciljna populacija nisu sve seoske žene, već jedna specifična grupa - one koje se nalaze u statusu pomažućih članova u domaćinstvu, odnosno, one koje su „angažovane u porodičnom poslu, a da nisu plaćene za taj rad“ (Babović, Vuković, 2008: 17). Njihov socio-ekonomski položaj, autorke analiziraju na osnovu četiri ključne dimenzije:

- vlasništva nad pokretnom/nepokretnom imovinom,
- obeležja trenutne i ranije radne aktivnosti,
- načina ostvarivanja socijalnih prava i
- karakteristika podele rada u domaćinstvu, a shodno tome, i distribucije moći (Babović, Vuković, 2008: 18).

Autorke ističu da su domaća istraživanja seoskih žena (uopšte) veoma retka, a posebno istraživanja njihove ciljne podgrupe. Babović i Vuković (2008: 23) zaključuju da su žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva dvostruko marginalizovane, „kao pripadnice ruralnih, poljoprivrednih domaćinstava i kao žene – unutar njihove ekonomske i porodične organizacije“.

U okviru istraživanja starog seoskog stanovništva, Miladinović (Миладиновић, 2010) analizira obeležja svakodnevice ove specifične ruralne društvene grupe, pa time i seoskih žena. Na uzorku od 300 ispitanika starosti 65 i više godina (pri čemu, većinu tj. 55% čine žene) u pet izabranih sela srednjeg Banata, autorka je primenom polustandardizovanog intervjua prikupila podatke o „kvalitetu i načinu života starog seoskog stanovništva, njihovog položaja u porodici, lokalnoj zajednici i društvu“ (Миладиновић, 2010: 42). Baveći se pitanjima poput obeležja radne aktivnosti starog seoskog stanovništva, njihovog životnog standarda,

⁸ Anketno istraživanje vršeno je na uzorku od 500 ispitanica starosti između 15 i 65 godina „angažovanih isključivo u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru sopstvenog domaćinstva“ (Babović, Vuković, 2008: 32). Takođe, autorke (Babović, Vuković, 2008) navode da je reč o uzorku stratifikovanom u tri stratum (Beograd, Vojvodina i Centralna Srbija), a samo prikupljanje podataka obavljeno je u 51 selu u 49 opština.

zdravstvene i socijalne zaštite, slobodnog vremena i društvenog života, ali i percepcije sopstvenog položaja, autorka ne zaboravlja njihovu rodnu dimenziju što je posebno vidljivo u navedenim originalnim narativima ispitanika od kojih jedan, čini se, najbolje sumira obeležja društvenog položaja starih seoskih žena danas: „Ne znam sad. Promenilo se to što sam sama, što mi je gazda umro. Radili smo dok smo mogli. Sada samo mogu da rasprodam ono što smo stekli (ž, 74 godine, samačko domaćinstvo)“ (Миладиновић, 2010: 152). Analizirajući radnu ulogu starog stanovništva uopšte, Miladinović (Миладиновић, 2010) ističe povezanost radnog i životnog veka, iako većina ispitanika oseća poteškoće u radu. Takođe, „stari u selu smatraju da mlađi nemaju toliko razvijene radne navike,..., kao i da su deca previše zaštićena od roditelja, naročito što se tiče rada“ (Миладиновић, 2010: 88).

Za ovu analizu posebno su interesantna dva istraživanja autorke Blagojević (2008; 2010)⁹, s obzirom na to da se imaju isti prostorni obuhvat i interesuju se za istu ciljnu grupu. Prvo istraživanje imalo je za cilj mapiranje ženskih seoskih organizacija na teritoriji Vojvodine¹⁰. Kako Blagojević (2008: 46-47) ističe, većina ženskih seoskih organizacija usmerena je na humanitarne aktivnosti i aktivnosti u vezi sa ekonomijom nege. Međutim, jedan deo organizacija seoskih žena direktno je povezan sa njihovom ulogu u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti s obzirom na to da je orijentisan na aktivnosti poput „izrade ručnih radova, izrade suvenira ili gastronomskih specijaliteta“ sa „inicijativom da se takve aktivnosti komercijalizuju“ (Blagojević, 2008: 47). U svom radu, ove organizacije susreću se sa nizom unutrašnjih prepreka (nedovoljno finansiranje, fluktuirajuće članstvo,

⁹ Oba istraživanja realizovana su za potrebe Zavoda za ravnopravnost polova AP Vojvodine u okviru projekta *Istraživanje o položaju žena na selu u Vojvodini u cilju izrade preporuka za poboljšanje njihovog položaja* (Blagojević, 2010: 9).

¹⁰ Podaci su prikupljeni primenom standardizovanog fokus grupnog intervjua sa predstavnicama organizacija seoskih žena koje se bave „različitim aktivnostima i nalaze se u različitim delovima Vojvodine“ (Blagojević, 2008: 17). Obavljeno je ukupno 15 fokus grupnih intervjua, a zatim su posebno odabrane i u studiji prikazane organizacije koje imaju karakter primera dobre prakse. Značajan praktičan doprinos ove studije je u izradi adresara seoskih ženskih organizacija u Vojvodini.

nedostatak saradnje i razmene iskustava, neadekvatna opremljenost i sl.), ali i spoljašnjih pretnji (ekonomija preživljavanja, kultura siromaštva, nedostatak strateškog okvira za razvoj lokalnih ruralnih zajednica, neprijateljska klima) (Blagojević, 2008). Uprkos tome, Blagojević ističe da su seoske ženske organizacije „predvodnice su novih preduzetničkih praksi“ (Blagojević, 2008: 58), ne samo u domenu ruralne ekonomije, već i razvoja lokalne zajednice u celini.

Drugo istraživanje (Blagojević, 2010)¹¹ postavljeno je kao:

snimanje stanja rodne ne/ravnopravnosti iz perspektive svakidašnjeg života žena na selu. Polazna pretpostavka je bila da je ruralni razvoj u svojim različitim dimenzijama u velikoj meri upravo posledica nepovoljnog položaja žena na selu, kao i obrnuto tj da kvalitet razvoja u velikoj meri određuje kvalitet svakodnevnog života žena, uključujući i nivo rodne nejednakosti (Blagojević, 2010: 9).

Ono se oslanja na koncepte rodnog režima, svetskog sistema i ne-razvoja koji se prelamaju kroz svakodnevicu seoskih žena u Vojvodini. U istraživanju su učestvovalе 794 ispitanice starosti između 20 i 60 godina¹². Deo ovog istraživanja odnosi se na analizu ekonomskih uloga seoskih žena. Na osnovu rezultata, Blagojević (2010) zaključuje da postoji visoka nezaposlenost seoskih žena, posebno u slučaju žena sa niskim obrazovnim nivoom. Što se tiče rada seoskih žena u poljoprivredi, Blagojević ističe da podaci ukazuju na deagrarizaciju, posebno među obrazovanim i mlađim ženama. Ovo potvrđuje i „niska zainteresovanost za kurseve vezane za zadrugarstvo i upravljanje farmom“ (Blagojević, 2010: 83).

Šta je zajedničko novijim istraživanjima ekonomske uloge i položaja seoskih žena, a koje su im specifičnosti? Prva i najuočljivija zajednička karakteristika jeste ukazivanje na nepovoljan položaj seoskih žena u ekonomskoj, ali i

¹¹ Istraživanje Blagojević (2010) je u značajnoj meri bilo podsticaj da se analiza svakodnevice seoskih žena u Vojvodini dopuni i stavi u kontekst njihove participacije u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti.

¹² Prikupljanje podataka vršeno je primenom anektnog upitnika koji se sastojao od 110 pitanja, uglavnom zatvorenog tipa (Blagojević, 2010: 18).

ostalim dimenzijama (re)produkciji ruralnosti. Naime, ukrštanjem teorijskih saznanja i rezultata navedenih socioloških istraživanja, zapravo, se potvrđuje da ukoliko “obeležja aktuelnog rodnog režima u srpskom društvu ‘prelomimo’ kroz karakteristike ruralne društvene strukture, onda uočavamo da ruralni rodni režim proizvodi najmanje dvostruku marginalizaciju seoskih žena – i po osnovu roda i po osnovu karakteristika ruralnog prostora i odnosa u kojima žive i rade“ (Čikić, 2017b: 104). Drugo, preovlađuju empirijska istraživanja. Pri tome, u istraživanjima se primenjuju kako kvantitativni, tako i kvalitativni metodi¹³.

Neka istraživanja su orijentisana na „širu sliku“ tj. analiziraju teme poput društvenog položaja seoskih žena, njihove svakodnevice ili socijalne isključenosti, dok su drugu uže tematski profilisana (npr. žensko preduzetništvo). I jedna i druga istraživanja, naravno, imaju svoju naučnu opravdanost i društvenu aktuelnost – dok se prvim gradi opšti sociološki okvir za identifikaciju i objašnjenje društvenih uloga i položaja seoskih žena u savremenom srpskom društvu, drugima se nijansiraju prakse delovanja žena u ruralnoj svakodnevici.

Prikazane analize ukazuju na to da postoji kontinuitet sociološkog interesovanja za istraživanje seoskih žena uopšte, pa tako i njihove uloge i položaja u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Za razliku od prethodnih etapa, u savremenoj domaćoj sociologiji seoske žene su dovoljno prepoznate kao istraživački problem. To odgovara ranije utvrđenim opštim istraživačkim trendovima (vidi Boks 2), kao i većem interesovanju za analizu rodni nejednakosti u srpskom društvu u poslednje tri decenije. Takođe, većem interesovanju za istraživanje radne uloge seoskih žena doprinose i brojna istraživanja transformacije ruralne društvene strukture, posebno njenog uticaja na tzv. ranjive društvene grupe.

¹³ Zapaža se da se u nekim istraživanjima nedovoljno pažnje posvećuje prikazivanju i objašnjenju primenjenog metoda (posebno, elaboraciji razloga njegovog odabira), kao i uzorka istraživanja. To može biti prepreka u nastojanju da se identifikuju glavne metodološke karakteristike istraživanja seoskih žena, kao i da se postojeći metodološki okviri razviju i unaprede.

METOD RADA I IZVORI PODATAKA

Referentni teorijski okvir, rezultati ranijih istraživanja sa sličnom tematikom, kao i definisani indikatori usmerili su istraživanje participacije seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti prevashodno ka ulogama koje one obavljaju. No, da bi sagledavanje njihovog značaja bilo potpuno, pažnja je posvećena i određenim obeležjima njihovog položaja, kao i odnosima u koje stupaju, odnosno, mrežama čiji su deo.

Empirijsku osnovu za analizu čine rezultati kompleksnijeg istraživanja koje je, pored uloge i položaja seoskih žena u ekonomskoj, obuhvatilo i istraživanje uloge i položaja seoskih žena u biološkoj i socijalnoj (re)produkciji ruralnosti. Uloge i položaj seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti sagledani su iz perspektive:

- žene kao radne snage u poljoprivredi i van poljoprivrede,
- žene kao vlasnice porodičnog gazdinstva/kućedomačice,
- žene kao preduzetnice,
- žene kao korisnice društveno organizovanih servisa za unapređenje ekonomskih potencijala
- žena koja obavlja “nevidljivi”, kućni rad.

Kako je istraživanje uloge žena u (ekonomskoj) (re)produkciji ruralnosti veoma kompleksno pitanje, u odlučivanju o izboru metoda za prikupljanje podataka bilo je argumenata za primenu i kvalitativnog i kvalitativnog metoda. U prvom slučaju, kvalitativnim metodama bi bilo omogućeno prikupljanje detaljnijih podataka i dolazak do „dubinskih“ saznanja o tome kako seoske žene praktikuju i percipiraju sopstvene uloge u (re)produkciji ruralnosti. Za razliku od ovog, kvantitativni metod olakšao bi standardizaciju u prikupljanju podataka, kao i omogućio prikupljanje širokog dijapazona podataka. Na osnovu ključnih pojmova, istraživačkog pitanja i postavljenih hipoteza, kvantitativni metod se činio kao adekvatniji

izbor, s obzirom na široku lepezu problema koji su obuhvaćeni pojmom (re)produkcije ruralnosti. Odlučeno je da se prikupljanje podataka obavi primenom naučne ankete koja bi trebalo da omogućiti:

- a) ispitivanje različitih pojava (činjenice i stavovi; prošlost, sadašnjost i budućnost; statičnost i dinamičnost) i
- b) potrebnu sistematičnost u prikupljanju podataka (na osnovnu uzorka populacije iz osnovnog skupa) (Milić, 1996: 479-481).

Upitnik za prikupljanje podataka na odabranom uzorku seoskih žena sadrži ukupno 121 pitanje podeljeno u osam grupa:

- a) osnovni podaci o ispitanici i domaćinstvu – ukupno 17 pitanja o starosti, obrazovanju, socijalnom poreklu, radnoj aktivnosti seoske žene, strukturi porodice i broju članova domaćinstva, vlasništvu nad nepokretnostima, strukturi kućnog budžeta, subjektivnoj proceni materijalne situacije;
- b) uloga seoske žene u biološkoj reprodukciji ruralnosti - ukupno 17 pitanja o bračnosti, rađanju, planiranju trudnoće i donošenju odluka u vezi sa (ne)rađanjem, stavovima o transformaciji bračnosti, stavovima o vrednosti deteta i vanbračnom rađanju, faktorima odlučivanja o rađanju deteta, strukturi moći u braku/porodici, podeli rada u vršenju porodičnih funkcija;
- c) angažovanje seoske žene u domaćinstvu - ukupno 12 pitanja o učestalosti obavljanja kućnih poslova, podeli rada u domaćinstvu, slobodnom vremenu seoske žene;
- d) uloga seoske žene u ekonomskoj reprodukciji gazdinstava - ukupno 23 pitanja o posedovanju gazdinstva i glavnim obeležjima poseda, strukturi i tržišnoj orijentaciji proizvodnje, učestalosti obavljanja poljoprivrednih radova i tipu radova u kojima je seoska žena angažovana, posedovanju i sticanju znanja potrebnih za obavljanje poljoprivrednih radova, strukturi moći u odlučivanju o poljoprivrednoj proizvodnji;
- e) radno angažovanje žene zaposlene van gazdinstva - ukupno 13 pitanja o zaposlenosti van porodičnog gazdinstva, (ne)zadovoljstvu

poslom koji se obavlja, traženju (novog) posla, glavnim problemima vezanim za zapošljivost seoskih žena u savremenom srpskom društvu;

- f) preduzetničke sklonosti i mogućnosti za razvoj preduzetništva seoskih žena - ukupno 16 pitanja o preduzetničkim namerama, iskustvu i motivima, problemima i podršci u preduzetništvu, karakteristikama seoske žene preduzetnice, prednostima preduzetništva, tipovima poželjnih ženskih preduzetničkih aktivnosti;
- g) saradnja sa Poljoprivrednom savetodavnom službom AP Vojvodine - ukupno 12 pitanja o prepoznavanju savetodavne službe i iskustvima u saradnji sa savetodavcima;
- h) uloga seoskih žena u reprodukciji socijalne vitalnosti seoske zajednice - ukupno 11 pitanja o prednostima i manama življenja u selu, participaciji u institucionalnom društvenom životu seoske zajednice, poželjnim akterima u razvoju lokalne seoske zajednice, spremosti za angažovanje u rešavanju društvenih problema u selu.

U ovoj studiji fokus je na prikupljenim podacima koji se odnose na četiri poglavlja – d), e), f) i g).

Upitnik je strukturiran. Većina pitanja (57) su zatvorenog tipa, dok su 53 kombinovana/mešovita pitanja, a 11 je otvorenog tipa. Primenom otvorenih pitanja rešen je problem prikupljanja narativa o pojedinim aspektima ženine participacije u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti – npr. mišljenje ispitanica o problemima seoskih žena prilikom zapošljavanja, o prednostima započinjanja sopstvenog posla i sl. Među zatvorenim pitanjima, najviše je onih sa jednim izborom, dok je svega sedam zatvorenih pitanja dihotomno. Deo pitanja formulisan je u vidu Likertove skale.

„Uprkos“ teritorijalnom obuhvatu istraživanja (AP Vojvodina), kao i veličini planiranog uzorka (najmanje 1% od ukupnog broja seoskih žena u Vojvodini), odlučeno je da se prikupljanje podataka vrši ličnim anketiranjem. Na ovaj način pomireni su zahtevi velikog uzorka i kompleksnosti predmeta istraživanja. Anketiranje su vršili stručni i posebno

edukovani istraživači. Prilikom izbora istraživača vodilo se računa o tome da poznaju lokalnu sredinu u kojoj će vršiti prikupljanje podataka. Na ovaj način istraživači imaju prednost u stupanju u kontakt sa potencijalnim ispitanicima. Pored toga, terenski istraživači su morali da imaju prethodno iskustvo u sociološkim (i srodnim) istraživanjima. Prethodno iskustvo u radu olakšava im upoznavanje sa specifičnim zadacima i ciljevima ovog istraživanja. Sa svakim terenskim istraživačem ponaosob vršena je obuka koja se sastojala od instruktaze u vezi sa uzorkom (veličinom, obeležjima, načinom izbora), kao i u vezi sa upitnikom (detaljan pregled pitanja i analiza traženih podataka).

Veličina uzorka i karakteristike ispitanica

Prikupljanje podataka o seoskim ženama je realizovano na uzorku od ukupno 503 ispitanice koje žive u 14 seoskih naselja na području Vojvodine tokom 2013. i 2014. godine. Iz svakog okruga su u uzorak ušla dva seoska naselja. Prilikom odabira seoskih naselja vodilo se računa o dva kriterijuma - stepen razvijenosti opštine u kojoj je naselje i demografska veličina sela (Tab. 1.). Tako su se u uzorku našla:

- četiri sela iz tri opštine koje pripadaju I stepenu razvijenosti (iznad republičkog proseka),
- šest sela iz šest opština koje pripadaju II stepenu razvijenosti (80%-100% republičkog proseka) i
- četiri sela iz tri opštine koje pripadaju III stepenu razvijenosti (60-80% republičkog proseka).

Tabela 1. Seoska naselja iz uzorka, prema razvijenosti opštine i populacionoj veličini

<i>Seosko naselje</i>	<i>Razvijenost opštine</i>	<i>Populaciona veličina</i>
Novi Žednik	I	2.381
Donji Tavankut	I	2.327
Doroslovo	II	1.497
Bački Brestovac	III	2.819
Bačko Dobro Polje	I	3.541
Maglić	II	2.486
Lačarak	II	10.638
Jazak	II	960
Padina	III	5.531
Pavliš	I	2.195
Ravni Topolovac	III	1.137
Banatsko Karađorđevo	III	2.091
Mokrin	II	5.270
Đala	II	796

Izvor: APR; Popis 2011.

Planirano je da se u svakom seoskom naselju anketira najmanje 30 žena. Međutim, došlo je do odstupanja u planiranom uzorku, s obzirom na to da je broj ispitanica po seoskom naselju veći – kreće se od 34-36. Veći broj anketiranih po seoskom naselju posledica je toga što su seoske žene bile veoma zainteresovane za istraživani problem te su se rado odazivale da učestvuju u istraživanju. O ovome svedoče i neki od komentara istraživača o radu na terenu:

„I pored puno obaveza u kući i oko stoke, žena je bila veoma srdačna i strpljivo odgovarala na pitanja.“

„Ispitanica je rado odgovarala na postavljenja pitanja. Smatra da bi seoske žene trebalo češće pitati o tome kako žive.“

Uzorak ispitanica stratifikovan je prema starosti. U uzorak za istraživanje su ušle punoletne ispitanice koje žive u seoskom naselju. Donja starosna granica je namerno definisana kako bi ciljna grupa obuhvatila ispitanice koje mogu da imaju iskustvo u sve tri dimenzije (re)produkcije ruralnosti. Prosečna starost ispitanica kreće se u intervalu od 40 do 49 godina starosti.

Za seoske žene iz uzorka karakteristična je slaba prostorna pokretljivost s obzirom na to da šest od svakih deset ispitanica nije menjalo mesto boravka od rođenja:

„rođena sam u selu, nikad nisam ni imala želju da ga napustim“.

Ovo se posebno odnosi na mlade seoske žene (81%)¹⁴:

„rođena sam u selu...; kada sam upisala fakultet, prvi put sam otišla da živim u grad... ali nisam mogla da se izborim sa životom u gradu, sve mi je bilo veliko, brzo i naporno... nisam umela da se snadem“.

Takođe, prisutna je homogenost u izboru destinacije na koju se migrira. Naime, seoske žene koje su se u nekom periodu života doselile u selo u kojem trenutno žive u 2/3 slučajeva su poreklom iz nekog drugog sela, a tek 1/3 ispitanica se doselila iz nekog gradskog naselja:

„rođena sam u Sloveniji... muža sam upoznala u avionu, radio je kao pilot JAT-a... od kako smo u penziji živimo ovde (u selu – prim. aut.)... volim što živim ovde, imam baštu, psa, a to ne bi mogla u gradu... skroz sam se uklopila“.

Bez obzira na mesto prethodnog življenja (Sh. 2.), kao osnovni razlog za preseljenje navodi se udaja (61%). Uočava se da postoji izvesna homogenost u izboru partnera i prilikom sklapanja braka među seoskom populacijom, kao i da je prisutan obrazac patrilokalnog zasnivanja domaćinstva u porodici prokreacije. Nema statistički značajne korelacije između razvijenosti opštine u kojoj se nalazi selo i udela doseljenih žena.

¹⁴ Za razliku od ovoga, rezultati istraživanja ukazuju na relativno čestu prostornu pokretljivost starijih seoskih žena. Tako, među ispitanicama starijim od 60 godina nešto više od polovine (53%) nije rođena u selu u kojem živi, za razliku od tek 13,9% žena starosti od 18 do 29 godina. Ovo je posledica migratornih talasa sredinom 20. veka.

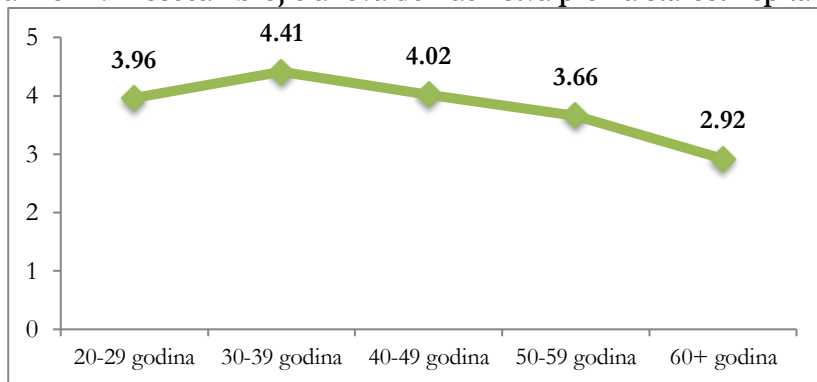
Shema 2. Razlozi za preseljenje u selo u kojem trenutno živi, prema destinaciji porekla ispitanice

doseljena iz sela	doseljena iz grada
•udaja (64%) •rat (12%) •porodično preseljenje (7,7%) •bolji uslovi života (6,8%) •kolonizacija (5,1%)	•udaja (55,7%) •rat (15,7%) •porodično preseljenje (7,1%) •preseljenje posle odlaska u penziju (7,1%) •finansijski razlozi (2,9%)

Izvor: rezultati istraživanja

Seoska domaćinstva ispitanica u proseku imaju 3,7 članova, dok je najviše četvoročlanih domaćinstava ($\frac{1}{4}$).

Grafikon 1. Prosečan broj članova domaćinstva prema starosti ispitanica

Izvor: rezultati istraživanja

Sa starošću ispitanice, očekivano, opada broj članova domaćinstva u kojem živi ($r=-.276$, $p=0.01$) (Graf. 1.). Ovo potvrđuje i podatak da među najstarijim ispitanicama čak 27% živi u samačkim, a 29% u dvočlanim, staračkim domaćinstvima. Ovakva domaćinstva suočavaju se sa otežanom

ekonomskom i socijalnom reprodukcijom. Veća i velika domaćinstva (sa pet i više članova) čine 28% od ukupnog broja domaćinstava ispitanica.

Rezultati pokazuju da nema statistički značajne razlike u broju članova domaćinstva u odnosu na stepen razvijenosti opštine u kojoj se nalazi seosko naselje. S druge strane, veličina domaćinstava ispitanica varira i u zavisnosti od strukture izvora prihoda, obrazovanja ispitanice i njenog trenutnog radnog statusa. Tako, uočava se da su mešovita domaćinstva najbrojnija (prosečno 4,1 član), dok nepoljoprivredna domaćinstva imaju najmanje članova (3,3 člana) što potvrđuju i detaljnije statističke analize ($\chi^2=26,913$, $p=.000$). Najveći broj članova domaćinstava sa mešovitim prihodima mogao bi da se objasni upravo dualnošću porodične ekonomije. Naime, ova domaćinstva se najčešće formiraju transferom moći u odlučivanju na gazdinstvu. Prenošenjem funkcije kućedomaćina sa oca na sina očuvan je ne samo obrazac zajedničkog rada na porodičnom imanju, već i zajedničkog života u porodičnom, patrilokalnom domaćinstvu. Upravo zbog povezivanja porodice porekla i porodice prokreacije, domaćinstva sa mešovitim prihodima u kućnom budžetu imaju najveći prosečan broj članova. Takođe, uočena je statistički značajna razlika u broju članova domaćinstava seoskih žena prema njihovom trenutnom radnom statusu ($\chi^2=52,848$, $p=.000$). Seoske žene koje se još školuju (4,2 člana), kao i one koje su ranije bile zaposlene (4,0 članova) žive u najbrojnim domaćinstvima. U prvom slučaju, reč je o mladim ženama koje se zbog produženog trajanja obrazovanja nalaze u statusu ekonomske zavisnosti i žive, najčešće, u roditeljskim domaćinstvima. U drugom slučaju, veći prosečan broj članova domaćinstava seoskih žena koje su ranije bile zaposlene (a sada nisu) ukazuje na život u proširenoj porodici kao svojevrsnoj strategiji opstanka nakon gubljenja posla.

Među porodicama ispitanica preovlađuje bračni par sa decom (46,7%), dok su oko 1/4 svih porodica proširene porodice. Ovaj tip porodica zastupljeniji je među ispitanicama sa nižim obrazovanjem, starijim ispitanicama (60 i više godina), ali ispitanicama koje imaju između 30 i 39 godina (i koje žive u patrilokalnim porodicama), ispitanicama koje su nekada bile zaposlene, kao

i slučaju domaćinstava sa mešovitim prihodima. Jednoroditeljske porodice su veoma retke - tek svaka dvadesetpeta seoska žena u ovom istraživanju živi u ovakvoj porodici. Ovde je, naravno, reč je porodicama koje čine majke sa decom. Ispitanice koje žive u jednoroditeljskim porodicama su najčešće mlade seoske žene (20-29 godina) što ukazuje na (delimično) transformisano shvatanje braka, porodice i roditeljstva među ovim ženama. Takođe, ispitanice koje žive u jednoroditeljskim porodicama su zaposlene van poljoprivrede što im omogućava potrebnu ekonomsku nezavisnost i ključnu ulogu u formiranju porodičnog budžeta. Kako je i očekivano, razgradnja tipične, male porodice (npr. usled smrti supružnika i/ili razvoda braka) je preovlađujući model formiranja jednoroditeljskih seoskih porodica (52,4% jednoroditeljskih porodica je nastalo na ovaj način). Međutim, interesantan je podatak da čak 43% ispitanica koje žive u jednoroditeljskim seoskim porodicama nije sklopilo brak sa ocem deteta, iako su se odlučile na rađanje. Reč je mahom mladim seoskim ženama (20-29 godina), sa srednjim obrazovanjem. Skoro polovina ispitanica u ovoj grupi se još uvek školuje i živi u roditeljskom domu što ukazuje na LAT (engl. *Living Apart Together*) porodični obrazac, uslovljen životnim prilikama žena (produženo trajanje obrazovanja, nezaposlenost).

Ranija istraživanja (Babović, Vuković, 2008; БОГДАНОВ, БаБОВИЋ, 2014) ukazuju na to da je u savremenom srpskom selu i dalje prisutan i dominantan obrazac patrilinearnog zasnivanja domaćinstva. Ovaj obrazac je povezan sa maskulinizacijom vlasništva nad nekretninama. Naime, prema istraživanju Babović i Vuković (2008: 62, 63), „u najvećem broju slučajeva ispitanice žive u kućama koje su u vlasništvu njihovih supruga ili drugih muških članova domaćinstva“ i „uopšte nisu vlasnice zemljišta koje se nalazi u posedu domaćinstva“. To znači da su, u istraživanju Babović i Vuković (2008) seoske žene vlasnice kuće u tek 14% slučajeva, odnosno, vlasnice zemljišta u 15,7% slučajeva, pri čemu „preovlađuju one koje imaju sitan posed“ (Babović, Vuković, 2008: 63).

Rezultati ovog istraživanja pokazuju, na prvi pogled, značajno drugačiju sliku o strukturi vlasništva nad nekretninama u vojvođanskom selu. Naime,

žena se pojavljuje kao (su)vlasnik kuće u kojoj živi u čak 61,8% slučajeva. Pri tome, ovaj podatak se ne odnosi samo na ispitanice, već na bilo koju žensku osobu koja je identifikovana kao vlasnik nekretnine (npr. ispitanica, njena majka, ćerka, sestra, svekrva, snaja, baka i sl.). Takođe, uočava se da je među seoskim ženama koje su vlasnice nekretnina često prisutan model dvojnog vlasništva – to znači da se seoska žena pojavljuje kao jedan od suvlasnika stambenog objekta (45,3%), pri čemu je drugi suvlasnik češće muškarac (otac, suprug ili sin).

S druge strane, same ispitanice su u tek nešto više od $\frac{1}{3}$ (36%) slučajeva (su)vlasnice kuće u kojoj žive. Razlika između udela vlasnica u ukupnim vlasnicima stambenih objekata i udela vlasnica među ispitanicama može da se pripiše starosnoj strukturi ispitanica – naime, čitava jedna starosna kategorija - mlade žene – skoro da su izostavljene iz vlasništva nad nekretninama¹⁵. Za razliku od svih žena vlasnica, među ispitanicama je dvojno vlasništvo nešto ređe zastupljeno (40% od ukupnog broja ispitanica koje su vlasnice nekretnine). Seoske žene koje su učestvovalе u istraživanju najčešće dele vlasništvo sa suprugom (94,4%) što može biti indikator svojevrsne egalitarnosti u partnerskim odnosima u seoskoj porodici¹⁶ ili je, pak, posledica miraza koji je žena donela udajom. Pored toga, ali ipak znatno ređe, žene su suvlasnici stambenih objekata zajedno sa detetom/decom. U ovim slučajevima, seoske žene češće dele vlasništvo sa sinom nego ćerkom. Ćerke se pojavljuju u ulozi suvlasnika samo u slučaju absentizma muškog naslednika. Svega jedna ispitanica deli vlasništvo nad nekretninom zajedno sa bratom.

¹⁵ Tek svaka dvadeseta mlada žena (20-29 godina) je vlasnica i to tako što deli vlasništvo nad nekretninom sa suprugom. Među ovim ženama nema niti jedne koja je samostalna vlasnica stambenog objekta u kojem živi. Jedna od mera državne/pokrajinske politike usmerena na popravljаnje vlasničkog statusа seoskih žena jeste dodelа bespovratnih sredstava mladim bračnim parovima za kupovinu kuće sa okućnicom u vojvođanskim selima na osnovu konkursa Zavoda za ravnopravnost polova. Jedan od ciljeva konkursa jeste da se kupljeni objekat ravnopravno uknjiži na muškarca i ženu. Pravo prijave na ove konkurse imaju bračni parovi koji su u braku manje od godinu dana, kao i vanbračni partneri koji su u trajnoj životnoj zajednici.

¹⁶ Slično se uočava i među svim ženama vlasnicama nekretnina.

Ukoliko isključimo slučajeve višestrukog vlasništva nad stambenim objektom, rezultati istraživanja su pokazali da je tek svaka peta ispitanica potpuno samostalna vlasnica nekretnine u kojoj živi. Među njima, najviše je starijih seoskih žena (69,7%), kao i onih koje žive u samačkim domaćinstvima (45%) na koje se vlasništvo nad nekretninom prenelo nakon smrti supruge¹⁷. Takođe, visok udeo ispitanica koje su samostalne vlasnice kuće među ovim kategorijama seoskih žena ukazuje i na odsustvo naslednika dovoljno zainteresovanog za nekretninu u selu.

¹⁷ Ovo potvrđuju i rezultati statističke analize – naime, postoji statistički značajna veza između starosti ispitanica i samostalnog vlasništva nad nekretninama ($\chi^2=94,110$, $p=.000$), tako da sa porastom godina starosti ispitanice dolazi do povećanja broja slučajeva u kojima je ispitanica jedini vlasnik nekretnine.

OPŠTE KARAKTERISTIKE RADNE AKTIVNOSTI SEOSKIH ŽENA

U prethodnim istraživanjima utvrđeno je da je materijalna deprivacija jedan od najizraženijih oblika socijalnog isključivanja seoskih žena (Cvejić i saradnici, 2010; Bogdanov i saradnici, 2011). Ona počiva na, pre svega, nepovoljnom položaju seoskih žena na tržištu rada (što vodi njihovoj isključenosti iz sfere plaćnog rada), ali i na neposjedovanju imovine¹⁸. O seoskim ženama kao (su)vlasnicama imovine već je bilo (delimično) reči. Radi analiziranja karakteristika položaja seoskih žena na tržištu rada nužno je prvo ukazati na obeležja njihove radne aktivnosti.

Analiza obeležja radne aktivnosti seoskih žena nužno je povezana za druga dva elementarna socio-demografska obeležja – starošću i obrazovanjem. U prvom slučaju, starosna struktura utiče na veličinu radnosposobnog kontigenta. S obzirom na veoma izražen proces senilizacije seoskog stanovništva u Vojvodini (posebno seoskih žena¹⁹) ne čudi što čak trećina ispitanica koje su učestvovala u ovom istraživanju ima više od 60 godina, a tek svaka šesta je mlada žena (20-29 godina). Prosečna starost ispitanica kreće se u intervalu od 40 do 49 godina i iznosi 43,2 godine. Iako nema statistički značajne korelacije između senilizacije i stepena razvijenosti opštine ($r=.164$, $p=.062$), uočava se da je prosečna starost seoskih žena manja u onim selima koja se nalaze u opštinama sa višim stepenom razvijenosti, kao i da je u selima tih opština povoljniji odnos broja najstarijih i najmlađih žena (Tab. 2.). U radnosposobne ispitanice ubraja se $\frac{2}{3}$ seoskih žena koje su učestvovala u istraživanju.

¹⁸ Vidi prethodno poglavlje.

¹⁹ Prema podacima poslednjeg popisa stanovništva (P3C, 2011), prosečna starost seoskih žena u Vojvodini iznosi čak 43,8 godina. Reč je o najvišoj prosečnoj starosti određene populacije na ovom području.

Tabela 2. Starosna struktura seoskih žena, prema stepenu razvijenosti opštine u kojoj se nalazi seosko naselje

Stepen razvijenost	Interval godina					Prosečna starost	60+ / 20-29
	20-29	30-39	40-49	50-59	60+		
I	26 (18,2%)	22 (15,4%)	27 (18,9%)	27 (18,9%)	41 (28,7%)	42,2	1,58
II	33 (15,3%)	36 (16,7%)	43 (19,9%)	35 (16,2%)	69 (31,9%)	43,0	2,09
III	20 (13,9%)	23 (16,0%)	24 (16,7%)	21 (14,6%)	56 (38,9%)	44,4	2,80

Izvor: rezultati istraživanja

Osim starosne strukture, za analizu obeležja radne aktivnosti bitna je i obrazovna struktura seoskih žena. Naime, obrazovanje neposredno utiče na poziciju i šanse žena na tržištu rada, pa time i na obeležja njihove radne aktivnosti. Prema rezultatima istraživanja, polovina ispitanica ima srednješkolsko obrazovanje. Među njima, najviše je onih sa četvorogodišnjom školom (svaka druga seoska žena sa srednješkolskim obrazovanjem), zatim sa zanatom (41%), a 7,8% seoskih žena u ovoj grupi nema završenu srednju školu. Sa najnižim nivoom obrazovanja (bez škole i sa (nepotpunom) osnovnom školom) je čak 29,6% ispitanica, dok je najmanje seoskih žena sa višim i visokim obrazovanjem (19,9%). Rezultati istraživanja, kao što je i očekivano, pokazuju srednje jaku i značajnu negativnu statističku korelaciju između godina starosti i nivoa obrazovanja ($r=-.497$, $p=0,01$) – to znači da najmlađe ispitanice (20-29 godina) imaju najviši nivo obrazovanja (čak 41% njih ima više ili visoko obrazovanje), za razliku od seoskih žena starijih od 60 godina (među kojima čak 62,7% nema školu ili ima samo osnovno obrazovanje) (Tab. 3.).

Tabela 3. Obrazovna struktura ispitanica, prema godinama starosti (%)

Godine	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola	Visoka škola	Ukupno
20-29	2,5	55,8	11,4	30,4	100,0
30-39	12,3	59,2	12,3	16,0	100,0
40-49	8,5	64,9	9,5	17,0	100,0
50-59	30,1	56,6	4,8	8,4	100,0
60+	62,6	32,6	3,0	1,8	100,0
Ukupno	29,6	50,5	7,4	12,5	100,0

Izvor: rezultati istraživanja

Seoske žene koje žive u čisto poljoprivrednim domaćinstvima imaju nepovoljniju obrazovnu strukturu (40% njih ima najniži nivo obrazovanja) u odnosu na seoske žene iz mešovitih (30,7%), a posebno nepoljoprivrednih domaćinstava (27,3%). U ranijim istraživanjima utvrđen je izostanak profesionalizacije poljoprivrede na privatnim gazdinstvima (Стојанов, 1976; Чикић, 2018) što podrazumeva, između ostalog, i odsustvo obrazovanja u poljoprivredi. Ovo je posebno primetno među seoskim ženama. U ovom istraživanju uočene su dve, donekle kontradiktorne, tendencije u obrazovanju ispitanica u poljoprivredi. Prvo, uočava se poodmakla deagrarizacija obrazovanja seoskih žena – svega 7,6% ili svaka trinaesta ispitanica ima obrazovanje u poljoprivredi, mahom srednješkolsko ($\frac{2}{3}$ njih). Drugo, uočavaju se razlike u odnosu uzrasta ispitanica i zastupljenosti poljoprivrednog obrazovanja. S obzirom na izraženu deagrarizaciju obrazovanja bilo je očekivano da se mlađe ispitanice ređe opredeljuju za poljoprivredne škole. Međutim, među mladim i mlađim seoskim ženama (20 do 39 godina) svaka šesta ima završenu neku poljoprivrednu školu, za razliku od ispitanica starih između 40 i 59 godina među kojima tek svaka deseta ima poljoprivredno obrazovanje. Pored ovog, uočava se da postoji statistički značajna razlika u starosti ispitanica prema nivou obrazovanja u poljoprivredi ($\chi^2=28,139$, $p=.000$). Tako, što su ispitanice mlađe, to je nivo obrazovanja u poljoprivredi veći. Navedeni rezultati ukazuju na delimično obnavljanje interesa za obrazovanje za poljoprivredna zanimanja među mladim seoskim ženama – to može da se

objasni njihovom potencijalno aktivn(ij)om ulogom u ekonomskoj i socijalnoj (re)produkciji porodičnih gazdinstava. Naime, činjenica da žena koja živi na gazdinstvu ima poljoprivredno obrazovanje (može da) utiče na njenu participaciju u poljoprivrednim radovima, odlučivanju o proizvodnji, stav prema usvajanju novih znanja i veština za bavljenje poljoprivredom i sl. Takođe, moguće je da će deo ovih mladih seoskih žena svojim obrazovanjem pokušati da doprinese profesionalizaciji i modernizaciji rada na gazdinstvu ili, pak, diverzifikaciji aktivnosti i prihoda. Pored toga, interes za poljoprivredno obrazovanje među mlađim seoskim ženama može da bude i odgovor na nepovoljne karakteristike (ruralnog) tržišta rada (niska mogućnost zapošljavanja van poljoprivrede), ali i šansa sa samozapošljavanjem.

Među mladim seoskim ženama primetna je tendencija produženog trajanja obrazovanja. Naime, četiri na svakih deset ispitanica starosti između 20 i 29 godina se i dalje školuje. U isto vreme, među ovim ženama čak svaka osma je morala da prekine školovanje. Prema rezultatima istraživanja, prekid školovanja je relativno zastupljena pojava među seoskim ženama što može da ukaže na njihovu depriviranost u razvijanju/jačanju formalnog obrazovanja kao elementa ukupnog kulturnog kapitala.

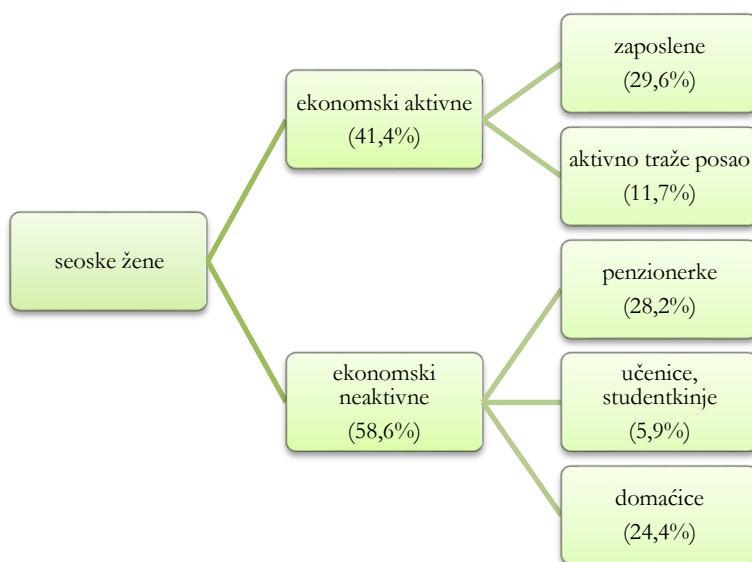
Naravno, nisu sve seoske žene jednako izložene riziku od napuštanja školovanja. Ovaj rizik uslovljen je, pre svega, godinama starosti ispitanice ($\chi^2=61,289$, $p=.000$), tako da su starije ispitanice (50 i više godina) znatno češće (17,3%) nego mlađe (20-39 godina; 8,6%) prekidale proces formalnog obrazovanja. Da jedan oblik deprivacije uslovljava i pojačava deprivaciju u nekom drugom segmentu svedoče i rezultati istraživanja o razlozima napuštanja školovanja – za čak trećinu ispitanica glavna prepreka u nastavku formalnog obrazovanja je (bio) nedostatak novca. Pored finansijske deprivacije, na napuštanje školovanja bitno utiču i obeležja ruralnog rodnog režima. Naime, trećina ispitanica ističe da je preuzimanje tradicionalnih ženskih uloga – uloga supruge i majke – bilo dovoljan razlog za prekid formalnog obrazovanja. Osim sklapanja braka i majčinstva, u restriktivna obeležja ruralnog rodnog režima koja uslovljavaju prestanak

formalnog obrazovanja možemo da ubrojimo i eksplicitnu zabranu roditelja. Reč je o tradicionalističkom nasleđu prema kojem se obrazovanje ne vrednuje visoko, a još manje se pridavalo važnosti obrazovanju devojaka. Pored ovih, svaka deseta ispitanica navodi tzv. spoljašnje, vanporodične razloge koji su uticali na okončanje formalnog obrazovanja – to su, pre svega, ratni uslovi i nepovoljni uslovi za školovanje posle II svetskog rata (starije ispitanice), kao i nesnalaženje u novoj, gradskoj sredini. Svega jedna ispitanica koja je prekinula školovanje navodi da je ona sama, odnosno, njena nezainteresovanost bila glavni razlog za prekid formalnog obrazovanja. Među seoskim ženama koje su prekinule školovanje, svega njih 5% je kasnije uspelo da nastavi sa procesom formalnog obrazovanja. Pored njih, trećina ispitanica koje su napustile školovanje navodi da, iako su želele da nastave da se obrazuju, ipak nisu bile u mogućnosti. I ovde su materijalna deprivacija (43,5%), kao i sklapanje braka i majčinstvo (39,1%) glavne prepreke ponovnom školovanju.

Ukoliko primenimo popisnu metodologiju klasifikovanja ekonomske aktivnosti, onda uočavamo da su među ispitanicama zastupljenije ekonomski neaktivne žene (Sh. 3.). Među neaktivnim, najzastupljenije su penzionerke (48,1% svih neaktivnih), dok su značajno zastupljene i domaćice tj. žene koje nisu zaposlene niti aktivno traže posao (41,7%). Domaćice su prisutne među ženama svih starosnih kategorija, ali ih je (očekivano) najviše među ispitanicama starijim od 50 godina (oko trećine). Udeo domaćica posebno je visok među ženama starosti između 50 i 59 godina – one čine nešto više od polovine ispitanica u ovoj starosnoj kategoriji. Ipak, njihov se udeo smanjuje sa ulaskom u narednu starosnu grupu (60 i više godina) zbog sticanja prava na penziju (najčešće porodičnu). S druge strane, iako je udeo domaćica među mlađim seoskim ženama niži, on nije nezamarljiv – tako, svaka deseta ispitanica starosti 20-29 godina i svaka osma žena starosti 30-39 godina je domaćica što, posredno ukazuje na njihov nepovoljan položaj na tržištu rada. U odnosu na ostale starosne grupe, među najmlađim ispitanicama koje su završile školovanje najviše je onih koje nikada nisu bile u radnom odnosu - čak

svaka četvrta (!) - što ukazuje na njihovu otežanu zapošljivost, bez obzira na najpovoljniju obrazovnu strukturu²⁰. Osim nerazvijenosti (ruralne) ekonomije koja indukuje nedostatak potražnje za radnom snagom, problemu otežane zapošljivosti mladih seoskih žena dodatno doprinosi i njihova participacija u biološkoj (re)produkciji. (Planirano) majčinstvo čini da ove seoske žene postaju „rizična“ radna snaga, sklona učestalijem kraćem i/ili dužem odsustvovanju sa radnog mesta.

Shema 3. Ekonomska aktivnost seoskih žena, prema popisnoj metodologiji

Izvor: rezultati istraživanja

Svaka deseta neaktivna seoska žena se još uvek školuje. Očekivano, ove žene pripadaju najmlađoj starosnoj kategoriji – prema rezultatima istraživanja, više od trećine (36,7%) ispitanica uzrasta 20-29 godina se i

²⁰ Prema rezultatima, čak 41,8% ispitanica uzrasta 20-29 godina ima nepotpunu i/ili završenu višu i visoku školu.

dalje školuje²¹. Reč je o relativno visokom obuhvatu mladih seoskih žena (visokim) obrazovanjem što potvrđuje da se obrazovanju danas pridaje (veliki) značaj. Naime, obrazovanje se percipira kao važan kanal društvene pokretljivosti, kako vertikalne, tako i prostorne. Osim toga, visoko učešće mladih seoskih žena koje se obrazuju na ustanovama tercijarnog nivoa ukazuje i na dostupnost visokoobrazovnih institucija.

Tabela 4. Radna aktivnost seoskih žena, s obzirom na godine starosti

Radna aktivnosti	Godine					
	20-29	30-39	40-49	50-59	60+	ukupno
1. Ekonomski aktivne	41 (51,9%)	68 (85,2%)	69 (73,4%)	26 (31,3%)	4 (2,4%)	208 (41,4%)
1.1. Trenutno zaposlena	17 (21,5%)	50 (61,7%)	56 (59,6%)	22 (26,5%)	4 (2,4%)	149 (29,6%)
1.2. Trenutno nezaposlena, ali aktivno traži posao	24 (30,4%)	18 (22,2%)	13 (13,8%)	4 (4,8%)	0	59 (11,7%)
2. Ekonomski neaktivne	38 (48,1%)	13 (16,0%)	25 (26,6%)	57 (68,7%)	162 (97,6%)	295 (58,6%)
2.1. Penzionerka	1 (1,3%)	2 (2,5%)	0	14 (16,8%)	125 (75,3%)	142 (28,2%)
2.2. Domaćica	8 (10,1%)	10 (12,3%)	25 (26,6%)	43 (51,8%)	37 (22,3%)	123 (24,5%)
2.3. Učenica, studentkinja	29 (36,7%)	1 (1,2%)	0	0	0	30 (6,0%)
Ukupno	79 (100%)	81 (100%)	94 (100%)	83 (100%)	166 (100%)	503 (100%)
Odnos aktivnih i neaktivnih	0,795	5,307	2,760	0,456	0,025	0,705

Izvor: rezultati istraživanja

Odnos ekonomski aktivnih seoskih žena koje obavljaju zanimanje i onih koje su trenutno nezaposlene, ali aktivno traže posao iznosi 2,5 : 1. Ekonomski najaktivnije su ispitanice uzrasta 30-39 godina, kao i mlađe sredovečne žene (40-49 godina) (Tab. 4.). S druge strane, najvećim

²¹ Obuhvat ispitanica uzrasta 20-29 godina visokim obrazovanjem je viši od obuhvata mladih žena istog uzrasta visokim obrazovanjem na nivou republike (30,9%).

„gubitnicama“ tranzicije mogle bi označiti starije sredovečne seoske žene (50-59 godina), s obzirom na to da je čak $\frac{2}{3}$ njih ekonomski neaktivno, od čega je najviše njih u statusu domaćica. Među njima preovlađuju žene koje su ranije bile zaposlene, a sada to nisu, niti aktivno traže posao.

Među ispitanicama starijim od 60 godina najviše je, naravno, penzionerki (73,5%), ali ima i onih koje su još uvek radnoaktivne (2,5%), onih koje su trenutno nezaposlene, a nisu još uvek ispunile uslove za penzionisanje (4,2%), dok petina starijih seoskih žena nikada nije bila zaposlena.

Tabela 5. Ekonomska aktivnost seoskih žena, prema obrazovnoj strukturi

Radna aktivnosti	Obrazovanje				
	Bez škole	OŠ	SSS	VŠS	VŠS
1. Ekonomski aktivne	0	14 (9,9%)	128 (50,4%)	23 (62,2%)	43 (68,3%)
1.1. Trenutno zaposlena	0	10 (7,1%)	84 (33,1%)	16 (43,2%)	39 (61,9%)
1.2. Trenutno nezaposlena, ali aktivno traži posao	0	4 (2,8%)	44 (17,3%)	7 (18,9%)	4 (6,3%)
2. Ekonomski neaktivne	8 (100%)	127 (90,1%)	126 (49,6%)	14 (37,8%)	20 (31,7%)
2.1. Penzionerka	5 (62,5%)	69 (48,9%)	60 (23,6%)	5 (13,5%)	3 (4,8%)
2.2. Domaćica	3 (37,5%)	58 (41,1%)	56 (22,0%)	4 (10,8%)	2 (3,2%)
2.3. Učenica, studentkinja	0	0	10 (3,9%)	5 (13,5%)	15 (23,8%)
Ukupno	8 (100%)	141 (100%)	254 (100%)	37 (100%)	63 (100%)
Odnos aktivnih i neaktivnih	-	0,110	1,016	1,643	2,150

Izvor: rezultati istraživanja

Rezultati istraživanja potvrđuju stav da su ekonomske šanse seoskih žena značajno određene stepenom njihovog obrazovanja. Tako, odnos ekonomski aktivnih i neaktivnih seoskih žena najpovoljniji je u slučaju visokog (2,150) i višeg obrazovanja (1,643) (Tab. 5.), dok među

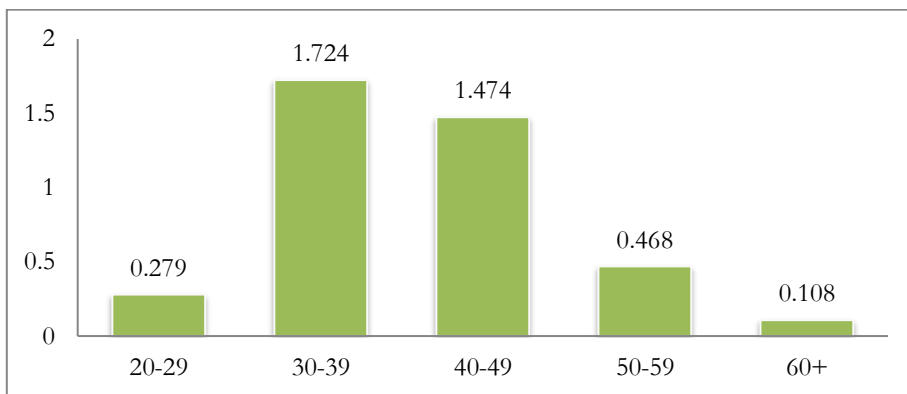
ispitanicama sa osnovnim obrazovanjem na jednu aktivnu dolazi čak devet neaktivnih žena. Ovo je, pre svega, rezultat visokog učešća ispitanica koje su u penziji (koje imaju samo osnovnu školu), ali i značajnog učešća (čak $\frac{1}{3}$) ispitanica sa osnovnim obrazovanjem koje su domaćice. Podaci o odnosu broja zaposlenih i nezaposlenih ispitanica prema stepenu obrazovanja potvrđuju poznato - što je niži obrazovni nivo seoske žene, to je veći rizik od gubitka posla, kao i od otežanog zapošljavanja.

Formalna radna aktivnost seoskih žena u Vojvodini je niska – prema rezultatima istraživanja, svega 29,6% ispitanica je trenutno formalno zaposleno. Ukoliko izuzmemo ispitanice koje se još uvek školuju, zaposlene seoske žene karakteriše najniža prosečna starost (35 godina). Većina njih (čak 71,3%) živi u selu od rođenja. Najveći udeo zaposlenih ispitanica živi u braku, u četvoročlanim domaćinstvima. Među ovim ženama preovlađuju one sa visokoškolskim (36,7%) i srednješkoljskim obrazovanjem (32,0%). Očekivano, formalno zaposlene seoske žene značajno se, po osnovnim socio-demografskim obeležjima, razlikuju od penzionerki. Osim prosečne starosti, ove ispitanice žive u domaćinstvima sa najmanjim brojem članova (prosečno 2,8 članova), a čak 57,2% su udovice. U obrazovnoj strukturi penzionerki preovlađuju ispitanice sa najnižim nivoima obrazovanja (51,4%), dok je visokoobrazovanih njih svega 5,8%.

Na osnovu poznavanja obeležja radne aktivnosti seoskih žena možemo da saznamo i o njihovom položaju na tržištu rada. U ranijim istraživanjima (Babović, 2007) ukazuje se na nepovoljan položaj žena uopšte na tržištu rada u savremenom srpskom društvu. Nekoliko je karakteristika tog nepovoljnog položaja – velika fluktuacija ženske radne snage, nestabilnost zaposlenja, niska moć odlučivanja koja se vezuje za radne pozicije na kojima su zaposlene žene, zaposlenost žena ispod kvalifikacija, niske zarade, nepovoljni uslovi rada, dugoročna nezaposlenost i sl.

Ako kao meru (ne)povoljnosti položaja seoskih žena na tržištu radne snage uzmemo koeficijent prisustva na tržištu rada²², onda se dolazi do nekoliko bitnih zaključaka. Tako, najpovoljniji položaj na tržištu radne snage imaju ispitanice uzrasta 30-39 godina (Graf. 2.) - među njima je najmanji udeo žena koje nikada nisu bile zaposlene (svega 8,6%).

Grafikon 2. Koeficijent prisustva na tržištu rada, prema godinama ispitanica

Izvor: rezultati istraživanja

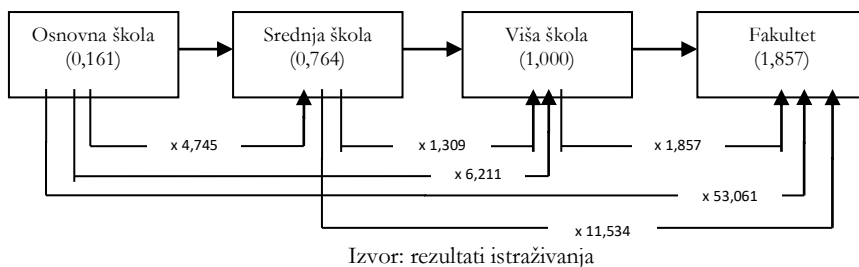
S druge strane, pored ispitanica starijih od 60 godina, najniži koeficijent prisustva na tržištu rada imaju najmlađe seoske žene. Međutim, ovaj podatak treba shvatiti uslovno, zbog „rezervne“ radne snage koja se krije u ženama koje se i dalje školuju, a koje će (potencijalno) predstavljati interesantnu radnu snagu zbog svoje visoke stručne spreme. Nizak koeficijent prisustva na tržištu rada imaju seoske žene koje izlaze iz

²² Koeficijent prisustva na tržištu rada predstavlja odnos broja formalno zaposlenih i formalno nezaposlenih lica. U formalno zaposlena lica ubrajaju se formalno zaposlena lica, bez obzira na to da li su samozaposlena ili su zaposlena kod drugog lica. U formalno nezaposlena lica ubrajaju se oni koji aktivno traže posao, ali i domaćice kao rezervna armija radne snage i oni koji se školuju kao potencijalna radna snaga koja tek treba da stupi u sferu rada. Na osnovu vrednosti ovog koeficijenta možemo da uočimo zapošljivost, ali verovatnoću zadržavanja posla određene grupe.

radnosposobnog kontingenta (50-59 godina) - svega 0,468 zbog toga što su, kako je napomenuto, „platile“ najveću cenu ekonomskih promena u procesu tranzicije.

I u ovom istraživanju rezultati potvrđuju da što je niži nivo obrazovanja, to je položaj na tržištu rada nepovoljniji – dok koeficijent prisustva na tržištu rada seoskih žena sa (nepotpunom) osnovnom školom iznosi svega 0,161, među ispitanicama sa visokim obrazovanjem on iznosi čak 1,857. Završeno visoko obrazovanje značajno pojačava šanse za zapošljavanjem i očuvanjem pozicije zaposlenosti jer je među ispitanicama sa završenim fakultetom odnos trenutno zaposlenih i onih koje aktivno traže posao čak 9,75 : 1; vrednost koeficijenta značajno varira u zavisnosti od nivoa obrazovanja seoskih žena – sukcesivno posmatrano, najveći skok beleži se između srednjeg i osnovnog obrazovanja, jer seoske žene sa srednjom školom imaju čak 4,75 puta veću prisutnost na tržištu rada od žena sa osnovnim obrazovanjem; naravno, najdrastičnija razlika u mogućnosti da se nađe i zadrži posao je između žena sa najvišim i najnižim obrazovanjem (Sh. 4.).

Shema 4. Koeficijent prisustva na tržištu rada, prema obrazovanju ispitanica

Ukoliko posmatramo bračni status, tada rezultati pokazuju da razvedene žene imaju najpovoljniji odnos broja trenutno zaposlenih i nezaposlenih (1,800) – njihova se zaposlenost pojavljuje kao obavezni uslov održanja porodičnog budžeta; prema vrednostima ovog koeficijenta, neudate

ispitanice su u najnepovoljnijem položaju (0,340), ali to je pre svega posledica toga što se među njima najveći broj i dalje školuje.

Rezultati istraživanja pokazuju da čak 43,6% seoskih žena mlađih od 60 godina trenutno nije u radnom odnosu. Među njima svaka treća nikada nije bila zaposlena. One koje su ranije bile u radnom odnosu, a sada nisu kao glavne razloge za (trenutnu) nezaposlenost ističu privatizaciju preduzeća u kojem su bile zaposlene (posebno, ispitanice starije od 50 godina) ili udaju i rođenje deteta (najmlađe i mlade seoske žene):

„Radila sam u trgovini. Onda je firma privatizovana, a ja ostala bez posla. I danas želim zbog toga“

„Ne radim... radila sam 10 godina i ostala bez posla.. ne radim od kada sam rodila prvo dete... muž se bunio da se vratim na posao, kao, mora da se brine o detetu... posle je došlo i drugo dete, a ja onda više nisam ni tražila posao... javljam se na Zavod za zapošljavanje, ali nemam želju da radim“

„Ranije sam radila kao nastavnica u školi, ali uvek kao zamena. Nikad se nije pojavilo mesto za mene“.

(Formalna) nezaposlenost je generalni problem ruralne populacije, a posebno pogađa tzv. osetljive društvene grupe – žene i mlade u selu (Cvejić i saradnici, 2010; Petrović, Čikić, 2018). Pripadnici navedenih grupa neretko se susreću sa dugoročnom nezaposlenošću koja ima višestruke negativne individualne, ali i kolektivne/društvene posledice. Upravo zbog toga što su značajno izložene riziku od dugoročne nezaposlenosti, (mlade) seoske žene, kako ističu Petrović i Čikić (2018), češće se odlučuju da prihvate poslove ispod svojih kvalifikacija.

Uprkos evidentnom problemu nezaposlenosti, tek četiri od deset ispitanica koje nisu formalno zaposlene aktivno traže posao prateći oglase, uz pomoć Nacionalne službe za zapošljavanje i sl. Ovo, zapravo, ukazuje na, s jedne strane, niska očekivanja od institucija u pružanju pomoći prilikom pronalaženja posla i, s druge strane, na pomirljiv i pomalo fatalistički stav seoskih žena prema mogućnostima za zapošljavanje.

Ispitanice najčešće žive u domaćinstvima u kojima je jedna osoba formalno zaposlena (32,6%). Uprkos tome, u većini slučajeva, materijalna situacija ovakvih domaćinstava se procenjuje kao dobra (52%), mada je značajan udeo i onih domaćinstava koja trenutni standard procenjuju kao loš i veoma loš (43,6%). U domaćinstvima u kojima ima jedan formalno zaposleni član, ispitanice su najčešće izdražavana lica. Međutim, u trećini domaćinstava seoske žene su jedini formalno zaposleni hraniooci porodice. No, ako se ovakva domaćinstva detaljnije analiziraju onda se uočava da je ovde, zapravo, reč o domaćinstvima koja imaju dualne prihode. Seoska žena se ovde pojavljuje kao hranilac u smislu formalnog zaposlenja (najčešće nepoljoprivrednog), dok faktički ona tu ulogu deli sa muškarcem koji donosi prihod iz poljoprivrede tj. sa porodičnog gazdinstva.

U 30,3% seoskih domaćinstava formalno su zaposlena dva člana. Najčešće, to su domaćinstva u kojima i muškarac i žena imaju ulogu hranilaca porodice, ali ima i onih u kojima se uloge onih stiču prihode na formalan način dodeljene starijim i mlađim muškarcima (najčešće, suprugu i sinu).

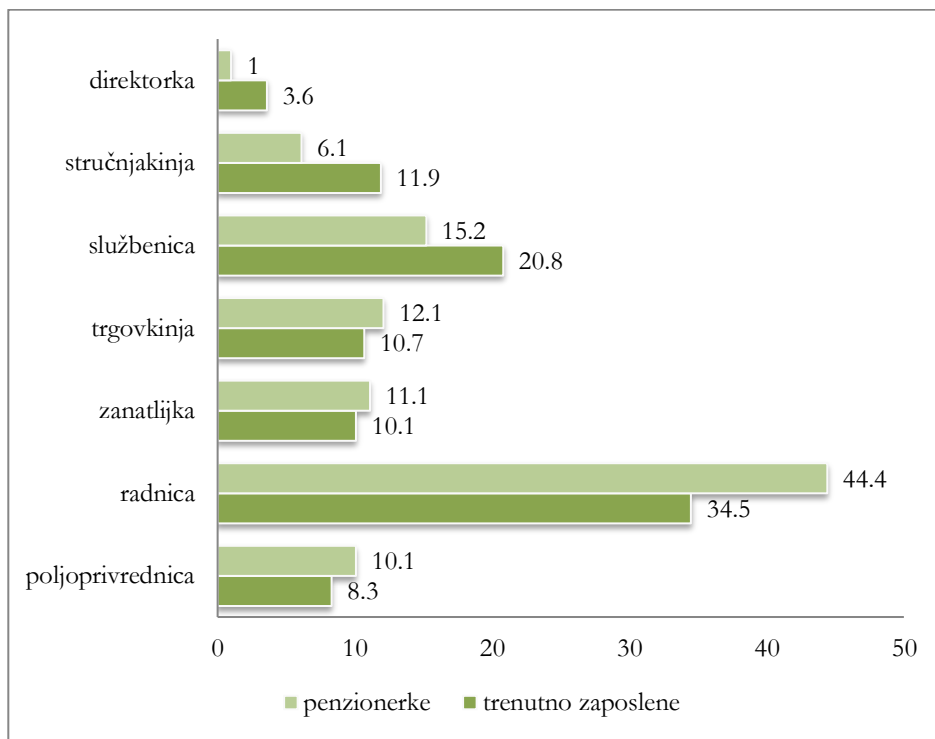
Poseban doprinos identifikaciji položaja seoskih žena na tržištu rada daje uvid u strukturu njihovih zanimanja. U strukturi zanimanja zaposlenih ispitanica²³ dominiraju jednostavna zanimanja, kao i radnička i zanatlijska zanimanja – čak 52,9% ispitanica obavlja zanimanja ovog tipa. Svega 12,1% ispitanica zaposleno je u sektoru trgovine i usluga, dok je svaka peta seoska žena zaposlena kao službenica. U prvoj (direktori, menadžeri) i drugoj grupi zanimanja (stručnjaci) zaposleno je 15,5% ispitanica.

Struktura zanimanja trenutno zaposlenih ispitanica delimično se razlikuje od strukture zanimanja današnjih penzionerki (Graf. 4.). Tako je među penzionerkama veći udeo onih koje su se bavile jednostavnim, radničkim i zanatlijskim zanimanja (za 24%). Ovakav rezultat je i očekivan s obzirom na razvijenost industrijskog sektora u periodu kada su ove ispitanice bile

²³ Struktura zanimanja je određena pomoću ILO klasifikacije (ILO, 2012)
http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_172572.pdf

ekonomski aktivne, a time i na potrebu za radnom snagom u ovom sektoru. Naime, razvoj sekundarnog sektora u Vojvodini tokom 1960/1970/1980-ih obeležen je razvojem „lake“ industrije (prehrambene, tekstilne, hemijske industrije) u kojoj su se često zapošljavale žene. Pored ovog, nešto je više ispitanica koje su danas u penziji, a ranije su bile zaposlene u trgovini.

Grafikon 4. Struktura zanimanja trenutno formalno zaposlenih seoskih žena i poslednjeg zanimanja penzionerki (%)

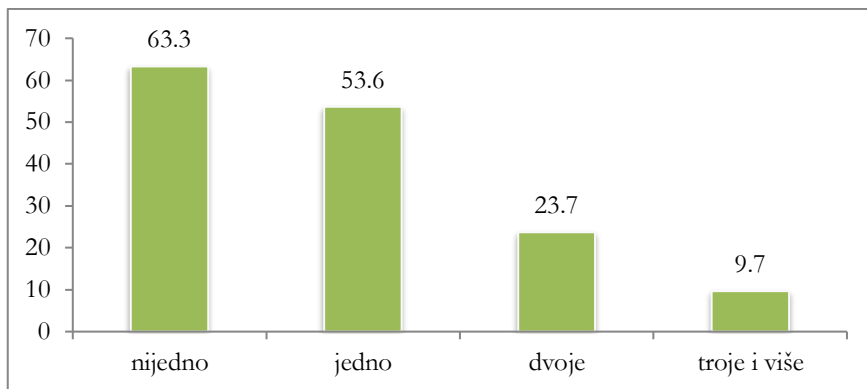
Izvor: rezultati istraživanja

Iako je bilo očekivano da će sa popravljanjem obrazovne strukture seoskih žena popraviti i dostupnost viših radnih pozicija, rezultati istraživanja pokazuju da se udeo stručnjakinja i direktorki nije značajnije promenio –

tako, dok se udeo seoskih žena sa višim i visokim obrazovanjem među trenutno zaposlenima u odnosu na penzionerke uvećao skoro sedam puta, udeo stručnjakinja i direktorki je porastao svega dva puta (sa 7,1% na 15,5%). Ovo ukazuje na to da su seoskim ženama i dalje nedostupna zanimanja koja omogućavaju viši socijalni status. Takođe, ovo ukazuje i na ranije identifikovani problem (rastuće) nezaposlenosti među seoskim ženama, kao i pojavu njihove prekvalifikovanosti.

Rezultati istraživanja ukazuju na pasivnost seoskih žena na tržištu rada, s obzirom na to da tek nešto manje od trećine ispitanica (31,4%) koje trenutno nisu u radnom odnosu aktivno traži posao (prati oglase, javlja se na konkurse, evidentirano je kod Nacionalne službe za zapošljavanje i sl.). Interesantno je da je pasivna uloga na tržištu rada posebno primetna među seoskim ženama koje traže prvi posao – naime, tek svaka peta žena u ovoj grupi aktivna je na tržištu rada. Zastupljenost pasivnog stava raste sa godinama ispitanica – tako, dok $\frac{3}{4}$ najmlađih ispitanica traži posao, to čini svega 8,6% ispitanica uzrasta 50-59 godina. Naime, starije seoske žene su svesne svoje ekonomske neatraktivnosti na tržištu rada, te stoga ne čudi što pokazuju pomirljiv, gotovo fatalistički stav u vezi sa mogućnošću zaposlenja. S druge strane, uočava se da sa porastom obrazovanja zastupljenost pasivnog stava u traženju posla opada – dok među nezaposlenim seoskim ženama sa osnovnim obrazovanjem čak 94% ne traži posao, među onima sa višom i visokom školom to je tek 35%.

Osim ovog, na praksu aktivnog traženja posla utiču i tradicionalne ženske uloge supruge i majke. Neudate ispitanice su najaktivnije u traženju posla (21,4% ispitanica u ovoj grupi aktivno traži posao) – to je i očekivano jer je među njima najviše onih koje su tek stupile na tržište rada tj. završile školovanje. Ukoliko posmatramo uticaj majčinstva na aktivno traženje posla, tada se uočava da postoji statistički značajna razlika u broju rođene dece ispitanica koje aktivno traže posao i onih koje to ne čine ($\chi^2=103,997$, $df=4$, $p=.000$) – dok prve prosečno imaju dvoje, ispitanice koje ne traže posao imaju u proseku troje dece (Graf. 5.).

Grafikon 5. Udeo ispitanica koje aktivno traže posao, prema broju dece

Izvor: rezultati istraživanja

Udeo seoskih žena koje do sada nisu rađale, a aktivne su u potrazi za poslom je čak 6,5 puta veći u odnosu na nezaposlene majke troje i više dece. Bračna i majčinska uloga za ove ispitanice postaju osnov njihovog društvenog (samo)prepoznavanja. Kao posledicu imamo pasivizaciju seoskih majki na tržištu rada, usled brojnih porodičnih obaveza i odgovornosti. Međutim, odustajanje od aktivnog traženja posla utiče i na položaj žene u samoj porodici. O tome govori i Babović (2007: 46) ističući da

„nezaposlenost dodatno slabi položaj žene unutar porodice i otežava brigu o porodici... više udatih žena istaklo je da ih gubitak posla i dugotrajan status nezaposlenosti stavlja u inferioran položaj u odnosu na muževe. Neke su bile izložene stalnim prekorima... Prekor ne dolazi samo od muževa, već i od žena koje žive u zajednici sa roditeljima i od šire porodice“.

Osim ovog, na pasivizaciju seoskih žena na tržištu rada utiče i prisutan diskriminatorni stav poslodavaca o zapošljavanju majki, pogotovo onih sa malom decom, uopšte žena u optimalnom fertilnom periodu. Na osnovu negativnih iskustava i pritiska koje doživljavaju spolja, same seoske žene formiraju stav da im prihvatanje majčinske uloge redukuje socijalne šanse i limitira atraktivnost na tržištu rada. Takođe, nedostupnost ili neadekvatnost

formalnih i neformalnih društvenih servisa za brigu o deci (zabavište, plaćene bejbisiterke, pomoć članova porodice/domaćinstva) odvraća seoske žene od aktivnog traženja posla.

ŽENE NA PORODIČNIM GAZDINSTAVIMA – OD POMOĆNE RADNE SNAGE DO KUĆEDOMAĆICA

Druga ravan istraživanja uloge žene u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti jeste njihova radna uloga na poljoprivrednom/porodičnom gazdinstvu. Žene su oduvek obavljale poljoprivredne radove. U tradicionalnim društvima, ženina uloga u poljoprivredi na porodičnom imanju je podrazumevajuća – one učestvuju u poslovima bez obzira na godine, bračno stanje, broj rođene dece i sl. To je stoga što je u seoskoj poljoprivrednoj porodici proizvodnja neraskidivo povezana sa potrošnjom. Ženina radna uloga u poljoprivredi se u tradicionalnom seljačkom društvu vezuje mahom za poslove koji su vezani oko kuće.

„Zato, žena ne učestvuje mnogo u ratarenju (osim u sezoni kada je potrebna radna snaga – npr. oko vršenja), ali obavlja sve poslove u stočarstvu koji se odvijaju u dvorištu i oko sela, kao i poslove koji su vezani za održavanje domaćinstva (kuvanje, pranje, spremanje, briga o deci, starima i bolesnima), kao i poslove oko odevanja i izrade obuće (Vukosavljević, 1962: 148). Pritom, dok muškarac ne radi ženske poslove, „žene se manje stide da rade one poslove koji su samo muški“ (Vukosavljević, 1983: 397). Promene u podeli rada u tradicionalnoj seljačkoj porodici su bile minorne, s obzirom na autarhičnost seljačke privrede“ (Чикић, 2018: 135).

Transformacija tradicionalnog društva usloвила je i delimičnu promenu ženine radne uloge. Pri tome, možemo da se zapitamo da li je raspad porodičnih zadruga (kao zajednica života i rada u srpskom seljačkom društvu) više doprineo ili odmogao ženinom položaju u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Odgovor na ovo pitanje nije jednostavan niti jednoznačan - s jedne strane, kako ističe Vukosavljević (1962: 142), seoska žena je „postala potpuni gospodar u izvesnom delu poslova, utiče više i na one ostale“. Međutim, sa druge strane, sa raspadom porodične zadruge,

poslovi oko sitne stoke, prerade mleka i mesa, gajenja povrća i sl. koje je žena ranije delila sa drugim ženama postaju samo njena obaveza.

Moguće je uočiti dve struje u objašnjenju promene ženine uloge u poljoprivredi usled procesa modernizacije. Obe struje govore o tome da sa razvojem industrije dolazi do promena u strukturi radne snage u poljoprivredi, s tim što zagovornici prve struje ističu da ovaj proces dovodi do povećanja radne uloge žene u poljoprivredi, dok je, prema drugoj struji, smer promena u strukturi radne snage uslovljen obeležjima razvoja industrijskog sektora. U prvom slučaju, govori se o procesu feminizacije radne snage u poljoprivredi. Ovaj proces podrazumeva da žene na poljoprivrednim gazdinstvima preuzimaju veću ulogu u radnim procesima s obzirom na to da se muški radnosposobni članovi zapošljavaju u industriji i time u potpunosti ili delimično odlaze iz poljoprivrede. Ideja o feminizaciji radne snage u poljoprivredi karakteristična je za većinu naših istraživanja koja se bave ovim problemom (First-Dilić, 1973; Радушки, 2008). Osim što je uslovljena industrijalizacijom, feminizacija radne snage u poljoprivredi je, prema zagovornicima ove ideje, uslovljena i patrijarhalnim sistemom odnosa kojim se apostrofira selektivni karakter migracija na relaciji selo – grad – to znači da „muškarci prvi napuštaju selo (i poljoprivredu), dok sudbina gazdinstava ostaje u rukama seoske žene, koja, osim već postojećih bioloških, ekonomskih i socijalnih funkcija, sada obavlja i funkciju upravljanja celim gazdinstvom“ (Чикић, 2018: 103). U drugom slučaju, zagovara se stav da posle prvog talasa modernizacije/industrijalizacije koji je „povukao“ jedan deo, pre svega, mlađe muške populacije sa gazdinstava, već naredni talas razvoja tzv. lake industrije, ali i jačanja tercijarnog sektora uslovio beg žena iz poljoprivrede i sa sela. Zato, u analizi i objašnjenju pravaca promene u strukturi radne snage u poljoprivredi, a time i oceni ženine uloga u poljoprivredi na gazdinstvu uvek treba uvažiti regionalne razlike u privrednom razvoju. Pored ovog, kako ističe First-Dilić (1981: 59) stvarna raspodela poslova (a time i obim feminizacije radne snage) zavisi „prvo, o tome je li

kućedomaćin zaposlen u samom selu ili izvan njega..., drugo, o tome koliko generacija obuhvata porodica i treće, koje je veličine posed.“

Kako ističe Čikić (Чикић, 2018), tri su glavna činioca koja oblikuju radnu ulogu seoske žene u poljoprivredi - industrijalizacija, modernizacija poljoprivrede i transformacija ruralnosti/života u selu. Uticaj industrijalizacije na ovu promenu je sasvim očigledan i obuhvata razvoj novih ekonomskih sektora. Ovaj proces odnosi se i na promene unutar same poljoprivrede, u smislu njene mehanizacije, drugačije organizacije rada na gazdinstvu, deagrarizacije, intenzivnije primene raznovrsnih inovacija i sl. Treći proces (transformacija ruralnosti/načina života u selu) je višedimenzionalan i obuhvata promene unutar same seoske porodice (npr. razdvajanje proizvodne od potrošačke funkcije, promene u intergeneracijskim i rodno uslovljenim porodičnim odnosima), kao promene u seoskom domaćinstvu (npr. sastav i struktura domaćinstva, struktura potrošnje, obeležja socijalne reprodukcije) i seoskom kolektivu u celini (npr. promene ruralne ekonomije, promene obrazaca participacije u javnom društvenom životu zajednice). Ovome treba dodati i proces ruralne restrukturacije. Navedeni procesi (pre)oblikuju karakteristike ruralnih rodničkih režima, a time i rodno determinisane socijalne šanse i očekivanja (kako individualna, tako i grupna; kako autopercepciju, tako i očekivanja drugih).

Prema rezultatima istraživanja, nešto manje od $\frac{2}{3}$ ispitanica (63,4%) živi na porodičnim gazdinstvima. Osim u prosečnoj starosti, najznačajnija razlika u karakteristikama onih koje žive i koje ne žive na gazdinstvima „čita“ se u karakteristikama obrazovne i ekonomske strukture (posebno, udelu nezaposlenih). Razlike su prisutne i privatnoj sferi – bračnom stanju, kao i iskustvu rađanja (Tab. 6.).

Tabela 6. Socijalno-demografski profil žena koje žive na gazdinstvu i van gazdinstva

<i>Obeležje</i>	<i>Žene koje žive na gazdinstvima</i>	<i>Žene koje ne žive na gazdinstvima</i>
Starost	44,1 godine	41,7 godine
Udeo onih koje žive u selu od rođenja	61,1%	59,8%
Udeo sa osnovnim obrazovanjem	32,9%	23,9%
Udeo sa višim i visokim obrazovanjem	17,6%	23,9%
Prosečan broj članova domaćinstva	3,93	3,06
Udeo zaposlenih	27,0%	34,8%
Udeo nezaposlenih	43,3%	26,6%
Najčešća zanimanja	domaćica (44,2%), radnica (20,1%), službenica (9,1%)	domaćica (30,9%), radnica (20,7%), zanatlija (12,0%)
Udeo ispitanica koje procenjuju materijalnu situaciju kao veoma dobru	4,4%	3,3%
Udeo udatih	65,2%	56,0%
Udeo nikad udanih	12,9%	15,8%
Prosečan broj rođene dece	1,8	1,6
Udeo onih koje do sada nisu rađale	16,9%	24,7%

Izvor: rezultati istraživanja

Za razumevanje radne uloge seoskih žena u poljoprivredi od značaja je upoznavanje sa karakteristikama porodičnih gazdinstava na kojima žene žive i rade. Većina gazdinstava na kojima žive ispitanice raspolaže veoma malim ukupnim posedom (do 5 ha). Svako deseto gazdinstvo je tzv. malo gazdinstvo (5,01-10 ha), dok je 15,3% tzv. srednjih gazdinstava (10,01-25 ha). Svega 6,8% ispitanica živi na gazdinstvima sa većim (25,01-50 ha) i velikim ukupnim posedom (50,01+ ha). Čak $\frac{2}{3}$ gazdinstava na kojima žive ispitanice ne zakupljuje zemlju (Tab. 7.). Među onima koji uzimaju zemlju u zakup, skoro polovina (46,7%) zakupljuje veoma male površine (do 5 ha).

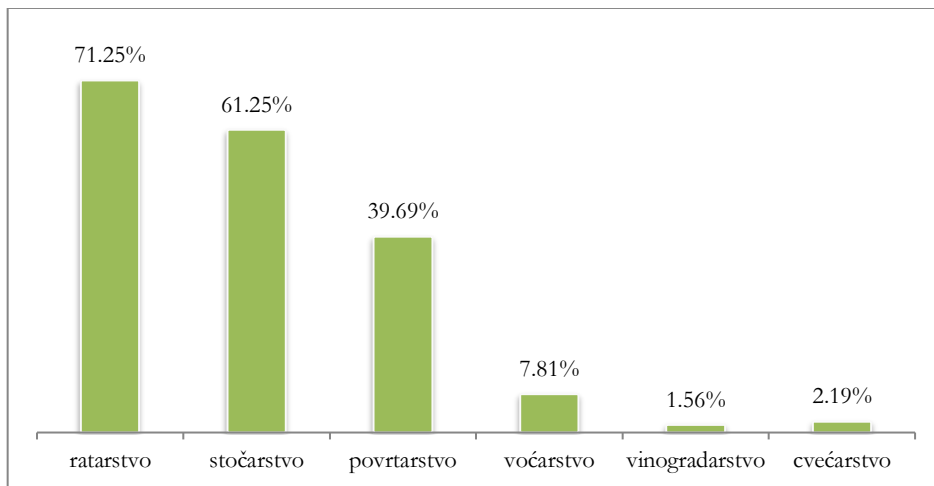
Tabela 7. Posedovna struktura poljoprivrednih gazdinstava

<i>Zemlja u vlasništvu (ha)</i>	<i>Zemlja u zakupu</i>						
	<i>0 ha</i>	<i>0,01-5 ha</i>	<i>5,01-10 ha</i>	<i>10,01-25 ha</i>	<i>25,01-50 ha</i>	<i>50,01-100 ha</i>	<i>Ukupno</i>
0	4 (1,3%)	2 (0,6%)	0	1 (0,3%)	0	0	7 (2,2%)
0,01-5	142 (44,7%)	19 (6,0%)	5 (1,6%)	3 (0,9%)	0	0	169 (53,3%)
5,01-10	34 (10,7%)	11 (3,5%)	11 (3,5%)	10 (3,2%)	0	0	66 (20,8%)
10,01-25,0	23 (7,3%)	16 (5,0%)	10 (3,2%)	3 (0,9%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	54 (17,0%)
25,01-50	7 (2,2%)	2 (0,6%)	1 (0,3%)	5 (1,6%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	17 (5,4%)
50,01-100	0	0	0	2 (0,6%)	0	0	2 (0,6%)
100,01+	0	0	0	0	2 (0,6%)	0	2 (0,6%)
Ukupno	210 (66,2%)	50 (15,8%)	27 (8,5%)	24 (7,6%)	4 (1,3%)	2 (0,6%)	317 (100%)

Izvor: rezultati istraživanja

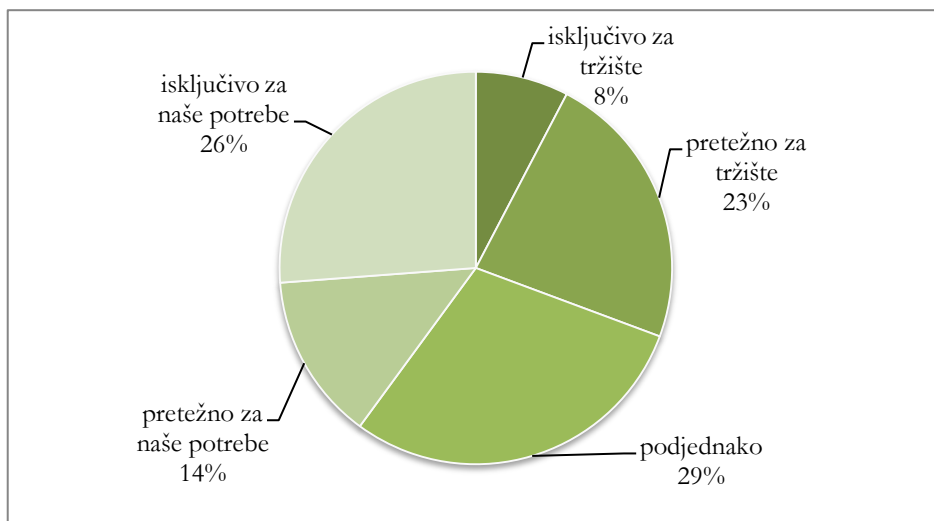
Među gazdinstvima preovlađuju ona sa kombinovanom poljoprivrednom proizvodnjom (45,3%) - uglavnom je reč o kombinaciji ratarstva i stočarstva ili povrtarstva i stočarstva (u slučaju gazdinstava sa manjim ukupnim poljoprivrednim zemljištem). Svako treće porodično gazdinstvo ima specijalizovanu proizvodnju - najčešće su ova gazdinstva orijentisana na ratarstvo (čak $\frac{2}{3}$ specijalizovanih gazdinstava), zatim na povrtarstvo ili stočarstvo, dok se svega 1% gazdinstava sa specijalizovanom proizvodnjom bavi isključivo voćarskom proizvodnjom. Na posletku, petina porodičnih gazdinstava su tzv. svaštarska u proizvodnji. Ona kombinuju tri ili više tipova poljoprivredne proizvodnje. Svega 2,2% gazdinstava nema zasnovanu proizvodnju jer izdaje ceo zemljišnih posed u zakup. Ratarstvo je najzastupljenija proizvodnje na analiziranim gazdinstvima (Graf. 6.).

Grafikon 6. Zastupljenost pojedinih tipova poljoprivredne proizvodnje na porodičnim gazdinstvima ispitanica

Izvor: rezultati istraživanja

Grafikon 7. Orijentacija proizvodnje na gazdinstvu

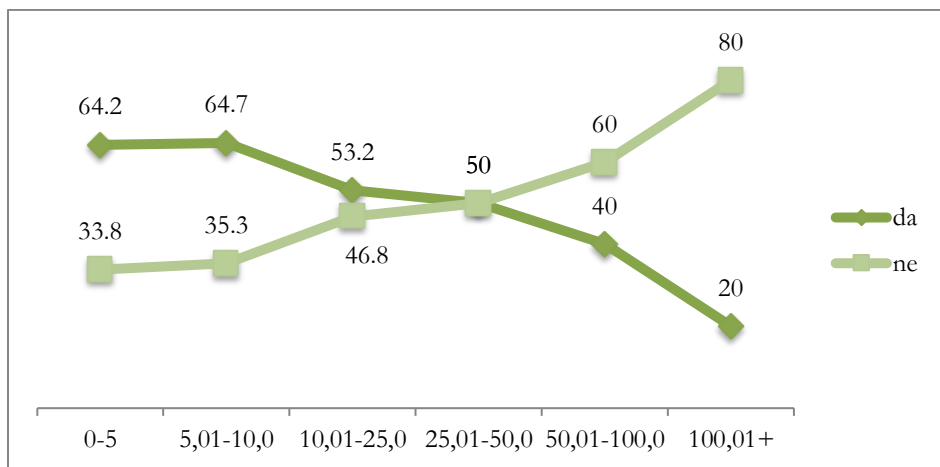
Izvor: rezultati istraživanja

Većina gazdinstava proizvodi pretežno ili isključivo za sopstvene potrebe, dok je svega 7,7% porodičnih gazdinstava na kojima žive ispitanice orijentisalo svoju proizvodnju isključivo ka tržištu (Graf. 7.). Očekivano, što je ukupna veličina zemljišnog poseda manja, to je gazdinstvo orijentisanije na proizvodnju za sopstvene potrebe. Slično se uočava i ukoliko se proizvodna orijentacija ukrsti sa proizvodnom strukturom – tamo gde je specijalizacija u proizvodnji izraženija, gazdinstva su fokusiranija na tržište.

U poslovima u poljoprivredi na gazdinstvu učestvuje 59,2% ispitanica koje žive na porodičnim gazdinstvima. Sredovečne ispitanice najčešće navode da obavljaju poljoprivredne radove. Za razliku od njih, među mlađim ispitanicama (30-39 godina) najmanja je zastupljenost onih koje su angažovane u poljoprivredi na gazdinstvu (44,2%). To se može, pre svega, objasniti njihovom najvećom formalnom radnom angažovanošću van gazdinstva. Neočekivano, ispitanice koje su poreklom iz gradskih naselja češće obavljaju radove u poljoprivredi (71,4%) nego one koje su poreklom sa sela (57,6%). Takođe, uočava se da sa porastom broja članova domaćinstva raste udeo ispitanica koje učestvuju u poljoprivrednim radovima, ali samo do određene granice – najviše je ispitanica koje su aktivne u poljoprivredi na gazdinstvima sa četiri člana (čak $\frac{3}{4}$ njih). To su najčešće nuklearne porodice u kojima je opterećenost žena veoma izražena. Različiti nivoi obrazovanja se ne pojavljuju kao značajna linija razlikovanja angažovanja seoskih žena u poljoprivredi – tako, obim angažovanja seoskih žena se kreće u intervalu od 58,3% (u slučaju žena sa visokim obrazovanjem) do 62,4% (žene sa završenom osnovnom školom). Očekivano, nezaposlene žene su najaktivnije u poljoprivredi na porodičnom imanju – ovo se odnosi kako na one koje su ranije bile zaposlene (64,2%), tako i na žene koje nikada nisu bile zaposlene (63,4%). S druge strane, zaposlene ispitanice su najmanje aktivne u poljoprivredi (54,7%), čak manje od onih koje se još uvek školuju (58,8%). Rezultati pokazuju da je više od polovine penzionerki (56,4%) i dalje angažovano u obavljanju poljoprivrednih radova – to svedoči o ranije utvrđenom obrascu

dugog radnog veka u selu/na porodičnom imanju. Naravno, ispitanice koje žive na gazdinstvima sa mešovitim prihodima (57,1%) su ređe angažovane na poslovima u poljoprivredi od onih koje žive na čisto poljoprivrednim gazdinstvima (67,5%) što je rezultat njihove češće pune radne angažovanosti u nepoljoprivrednim delatnostima. Rezultati istraživanja pokazuju da materijalna situacija u domaćinstvu takođe utiče na obim angažovanja seoskih žena - ispitanice koje žive u domaćinstvima sa nepovoljnijim imovinskim stanjem znatno češće su aktivne u poljoprivredi (74,0,%) od onih koje žive u imućnijim domaćinstvima (52,7%). O intenzivnom angažovanju ženske radne snage u poljoprivredi, zapravo, možemo da govorimo jedino u slučaju jednoroditeljskih porodica koje čine majke sa decom jer čak 85,7% ispitanica u ovim porodicama svedoče o radnoj aktivnosti u poljoprivredi.

Grafikon 8. Angažovanje ispitanica u poslovima u poljoprivredi, s obzirom na ukupnu veličinu poseda (u %)

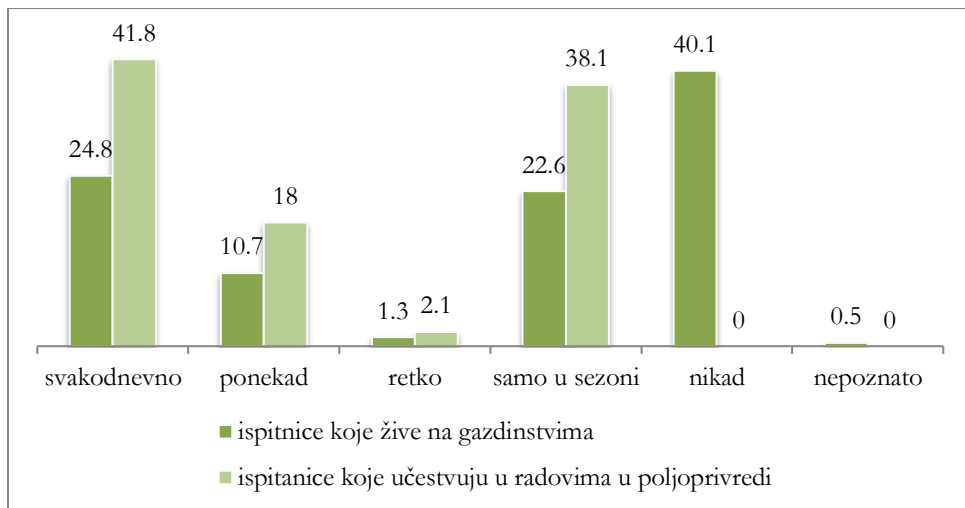
Izvor: rezultati istraživanja

Sa porastom veličine poseda, smanjuje se zastupljenost žena u radnoj snazi u poljoprivredi – dok je na veoma malim posedima, u poljoprivredi aktivno

skoro $\frac{2}{3}$ ispitanica koje žive na ovim gazdinstvima, na posedima većim od 50 ha aktivno je svega 30% ispitanica (Graf. 8). Ovo potvrđuje ranije iznetu tezu da se poljoprivreda na porodičnom imanju kod nas i dalje smatra „muškim“ poslom, posebno kada je reč o specijalizovanoj proizvodnji većeg obima. S tim u vezi, možemo da govorimo i o uticaju tržišne orijentacije na aktivnost žena u poljoprivredi – tamo gde je orijentacija (isključivo i pretežno) tržišna, manje je angažovanje žena i obrnuto.

Međutim, sasvim drugačija slika o angažovanju žene u poljoprivrednim radovima se dobija ukoliko posmatramo učestalost učestvovanja u ovim poslovima (Graf. 9).

Grafikon 9. Ispitanice koje žive na gazdinstvima i one koje učestvuju u radovima u poljoprivredi, s obzirom na učestalost radnog angažovanja (%)

Izvor: rezultati istraživanja

Prema rezultatima istraživanja, tek četiri od deset ispitanica koje učestvuju u poljoprivrednim radovima čini to svakodnevno. Pri tome, 40% ispitanica ističe da u svakodnevnom obavljanju poljoprivrednih poslova provodi više od četiri sata dnevno, odnosno, više od polovine radnog vremena. Oko

30% njih dnevno provodi u radu između dva i četiri sata, a 29% manje od dva sata. Bez obzira na vreme koje svakodnevno provedu radeći na gazdinstvu, seoske žene retko sebe identifikuju kao poljoprivrednice – tek svaka peta formalno nezaposlena ispitanica koja je svakodnevno aktivna u poslovima na gazdinstvu smatra da je po zanimanju poljoprivrednica. Ovo odgovara nalazima ranijih domaćih (Babović, Vuković, 2008), ali i inostranih istraživanja (Brandth, 2002).

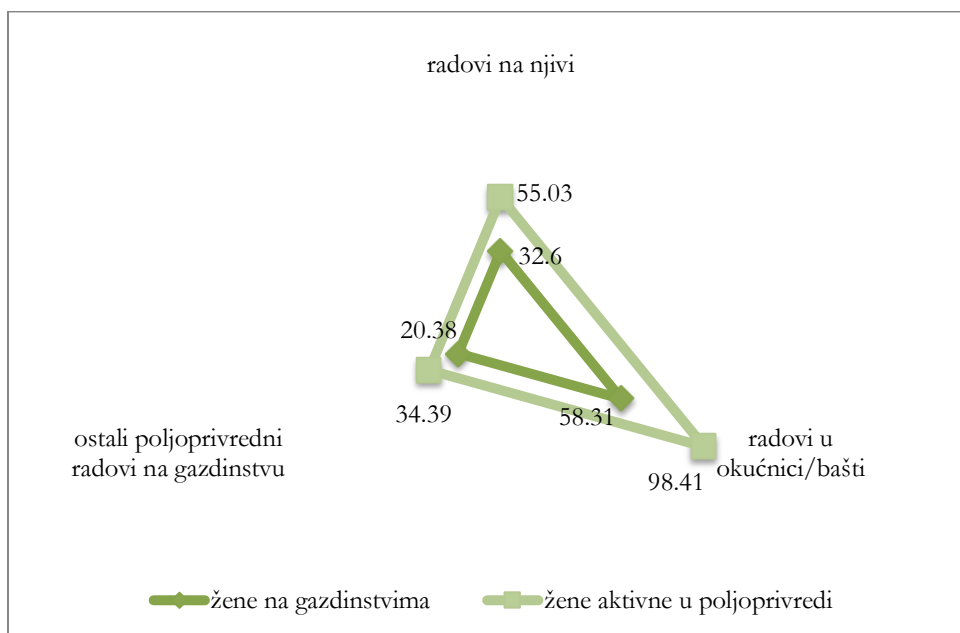
Ostale ispitanice koje su aktivne u poljoprivredi na porodičnom gazdinstvu se u obavljanje radova uključuju najčešće u sezoni (56,1%), odnosno, kada postoji izraženija potreba za radnom snagom. S druge strane, svega 2% seoskih žena navodi da radove u poljoprivredi obavljaju veoma retko. Takođe, ukoliko bi analizirali ko obavlja najveći deo radova na gazdinstvu, onda bi uočili da seoske žene uopšte čine manje od trećine (30,4%) glavnice radne snage u poljoprivredi na porodičnim gazdinstvima. Na osnovu ovoga, jasno je da ne možemo govoriti o feminizaciji radne snage na savremenim porodičnim gazdinstvima.

Seoske žene koje ni na koji način ne učestvuju u poljoprivrednim radovima kao glavni razlog za to navode da o tome brinu drugi članovi domaćinstva (46,1% ispitanica u ovoj grupi). Ostali razlozi zbog kojih se ispitanice ne angažuju u poljoprivrednim radovima su starost, nedostatak vremena zbog formalnog zaposlenja, prisutan obrazac izuzimanja žena iz poljoprivrede na porodičnom gazdinstvu, studiranje, bolest, briga o malom detetu i sl.

Radovi u poljoprivredi na gazdinstvu su brojni i raznovrsni. U ovom istraživanju, oni su klasifikovani u tri osnovne grupe: radovi na njivi, radovi u okućnici/bašti i ostali radovi u poljoprivredi na gazdinstvu. Prema rezultatima istraživanja (Graf. 10.), seoske žene koje su angažovane u poljoprivredi (bez obzira na obim angažovanja), najčešće obavljaju poslove u okviru okućnice/bašte. To ukazuje na i dalje prisutan tradicionalan obrazac rodne podele rada u poljoprivredi prema kojem žena obavlja radove u poljoprivredi u dvorištu jer je to njeno, ruralnim rodnom režimom „*određeno mesto*“. O ovome još piše i Vukosavljević (1962), a kasnije u svom istraživanju potvrđuje i First-Dilić (1981). S druge strane, ispitanice najređe

obavljaju tzv. ostale poslove u poljoprivredi na gazdinstvu (poslovi oko poljoprivredne mehanizacije i objekata, ali i kupovina repromaterijala i prodaja poljoprivrednih proizvoda).

Grafikon 10. Učešće seoskih žena u radovima u poljoprivredi

Izvor: rezultati istraživanja

Iako se radovi na njivi smatraju tipično muškim poslovima, trećina ispitanica aktivnih u poljoprivredi obavlja ove radove. Pritom, obim angažovanja žena se razlikuje u zavisnosti od konkretnog posla - tako, očekivano, žene najmanje obavljaju oranje (svega šest ispitanica). Druge žene koje ne učestvuju u ovom poslu listom navode muškarce kao glavnu radnu snagu (muževe, sinove, očeve, braću, zetove, plaćene radnike). S druge strane, seoske žene su znatno češće angažovane u kopanju, uništavanju korova ili žetvi/berbi plodova. Reč je sezonskim poslovima u

kojima je potrebno više radne snage kako bi se posao obavio brzo i efikasno. Skoro polovina ispitanica koje obavljaju ove poslove čine to redovno, a svaka peta je jedina na porodičnom imanju koja to čini.

Slika 1. Briga o mnogobrojnoj prinovi

Izvor: istraživačka foto-dokumentacija

Poljoprivredni radovi u okućnici najčešći su u angažmanu ispitanica. Rad u bašti okupira skoro sve ispitanice angažovane na porodičnim imanjima (95,7% onih koje su aktivne u poljoprivredi), i to najčešće redovno (80,1%). Reč je o tipično „ženskom“ poslu o čemu svedoči da ispitanice u obavljanju ovih poslova menja neka druga žena (najčešće, majka). Slično je i sa poslovima oko živine. To potvrđuje od ranije poznat stav da, iako se i

seoske žene bave stočarskom proizvodnjom, postoji rodno uslovljena diferencijacija stočarskih poslova – dok se muškarci češće bave poslovima u vezi sa krupnom stokom, žene su angažovanije oko sitne stoke, a posebno živine. Osim ovog, žene češće hrane stoku, dok je priprema hrane za stoku i čišćenje objekata u kojima se stoka nalazi pretežno „muški“ posao. Ranije, u tradicionalnoj poljoprivredi, muža je bila tipično ženska radna aktivnosti jer je povezana sa ženinim radom u preradi mleka i proizvodnji mlečnih proizvoda. Međutim, danas svega svaka šesta žena koja učestvuje u poljoprivrednim radovima muze stoku što je povezano kako sa smanjenjem stočnog fonda na porodičnim gazdinstvima, ali i modernizacijom tj. mehanizacijom ove radne operacije.

Poljoprivredna mehanizacija i objekti na gazdinstvu su tradicionalno muška sfera rada i interesovanja. U tradicionalnoj poljoprivredi, seljak je, uz pomoć, drugih muških članova gazdinstva i zajednice pravio i popravljao objekte u ekonomskom dvorištu, ali i potreban alat. Ovaj segment muškog rada u poljoprivredi se u drugoj polovini 20. veka proširuje i na mehanizaciju – muškarac na gazdinstvu je taj koji donosi odluku u kupovini mašine, on je njen zvanični vlasnik, on se obučava da njome rukuje i on je, na posletku, koristi. Ovakav obrazac se i danas uočava – svega devet ispitanica učestvuje u izgradnji i održavanju poljoprivrednih objekata, a samo tri se bavi popravkom poljoprivrednih mašina. S druge strane, žene su nešto zastupljenije u radnoj snazi u ostalim pratećim poslovima u poljoprivredi. Ovo se posebno odnosi na prodaju u kojoj učestvuje 29,6% ispitanica koje su aktivne u poljoprivredi, od čega polovina to čini redovno, a svaka peta je jedina na gazdinstvu koja se bavi ovim poslom.

Slika 2. Seosko dvorište

Izvor: istraživačka foto-dokumentacija

Četiri od deset ispitanica koje obavljaju bilo koji od poljoprivrednih poslova navode da su one jedine na porodičnim imanju koje u njima učestvuju. Razlozi za to su raznovrsni, ali ispitanice posebno ističu da:

- a) takva je podela poslova na gazdinstvu (*„tako smo se dogovorili“* – 39,0%),
- b) žive same, a nemaju dovoljno novca da plate pomoć/radnike (32,5%) – ovo ističu ispitanice koje žive u ostarelim samačkim domaćinstvima,

- c) ostali članovi domaćinstva nemaju vremena jer se bave drugim poslovima (18,1%),

dok u ostale razloge ispitanice navode da to rade iz ljubavi i da im ne predstavlja teškoću, da posao koji obavljaju nije „muški“ posao, kao i da su tako „*oduvek radili*“ i da jedino one znaju to rade ili one najbolje obavljaju određeni posao.

Ranija istraživanja pokazuju izostanak profesionalizacije poljoprivrede na domaćim porodičnim gazdinstvima (Стојанов, 1976; Чикић, 2018). On se, između ostalog, manifestuje i kao odsustvo stručnog obrazovanja u poljoprivredi. Iz pozicije produktivnosti i efikasnosti rada u savremenoj poljoprivredi, nedostatak poljoprivrednog obrazovanja smatra se značajnim nedostatkom humanog kapitala jer otežava razumevanje savremenih tehničko-tehnoloških i organizacionih radnih procesa, a time i postupanje radne snage.

Među ispitanicama koje su radno angažovane u poljoprivredi, skoro polovina (45,5%) smatra da ima dovoljno znanja i informacija potrebnih za obavljanje radova. Ako ovome dodamo još 32,8% žena koje smatraju da su znanja kojima raspolažu delimično dovoljna, onda dobijamo podatak da preko $\frac{3}{4}$ ispitanica smatra da poseduje određenim znanjima koja im mogu koristiti u obavljanju radova u poljoprivredi. Međutim, svega 8,5% njih koje učestvuju u radovima u poljoprivredi ima odgovarajuće formalno obrazovanje, najčešće srednješkolsko (Tab. 9.). To jasno ukazuje da poljoprivreda ženama nije prvi izbor u školovanju/zanimanju, već često poslednja šansa. Odsustvo formalnog obrazovanja seoskih žena za poljoprivredu povezano je, kako ističe Šortal (Shortall, 1999: 115), i sa sistemom nasleđivanja u poljoprivredi. Naime, s obzirom na to da je sukcesor porodičnog imanja znatno češće muškarac, za porodicu i samog sukcesora je dugoročno održivije da se potencijalni naslednik školuje za poljoprivredno zanimanje. S obzirom na to žena retko nasleđuje porodično gazdinstvo, njeno obrazovanje za poljoprivredu ne čini se dovoljno isplativim. Takođe, seoske žene često počinju da se bave poljoprivredom

tek sa udajom za poljoprivrednika što opet umanjuje verovatnoću izbora poljoprivrednog obrazovanja.

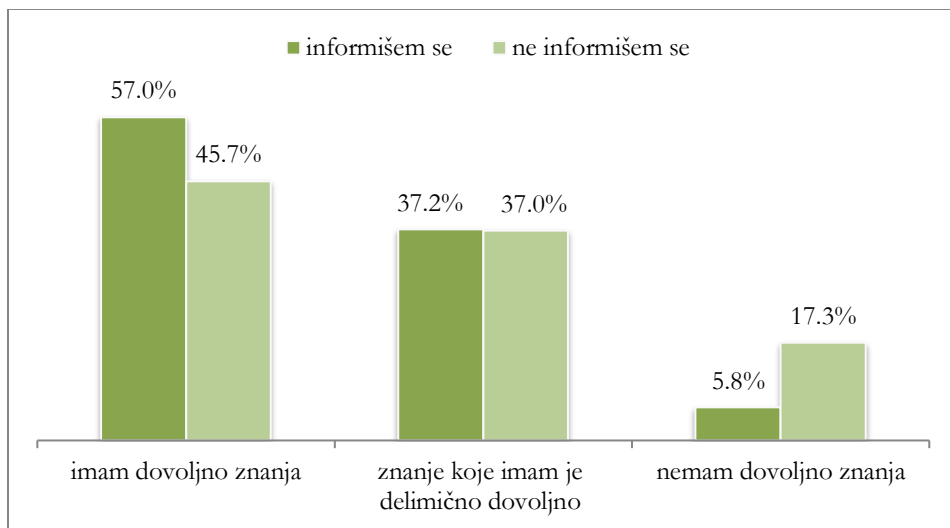
Tabela 9. Subjektivna procena dovoljnosti znanja i informacija za obavljanje radova u poljoprivredi u zavisnosti od nivoa formalnog poljoprivrednog obrazovanja

<i>Nivo formalnog obrazovanja u poljoprivredi</i>	<i>Procena dovoljnosti znanja i informacija</i>				<i>Ukupno</i>
	<i>Dovoljno</i>	<i>Delimično</i>	<i>Nedovoljno</i>	<i>Ne mogu da procenim</i>	
Bez polj. obrazovanja	77 (44,8%)	58 (33,7%)	19 (11,0%)	18 (10,35%)	172 (100%)
Srednja polj. škola	6 (66,7%)	1 (11,1%)	0	2 (22,2%)	9 (100%)
Viša polj. škola	1 (50%)	0	0	1 (50%)	2 (100%)
Polj. fakultet	2 (40%)	3 (60%)	0	0	5 (100%)
Ukupno	86 (45,7%)	62 (33,0%)	19 (10,1%)	21 (11,2%)	188 (100%)

Izvor: rezultati istraživanja

Odsustvo formalnog obrazovanja seoskih žena za poljoprivredu dovodi nas do pitanja da li se i na koji način seoske žene informišu o inovacijama u poljoprivredi. Od ukupnog broja žena koje učestvuju u poljoprivrednim radovima na gazdinstvu, 47,6% se na neki način informiše o novinama u poljoprivredi – najčešće putem televizijskog programa (čak 80% ispitanica koje se informišu) ili kroz razgovor sa ukućanima, prijateljima, komšijama (55% onih koje se informišu). Iako i jedan i drugi način diseminacije potrebnih znanja i veština imaju svojih prednosti²⁴, često ih odlikuju i određene poteškoće (npr. nesistematičnost, uprosečavanje, nepotpunost, neadekvatnost, selektivnost i sl.

²⁴ Misli se na veći obuhvat ciljne grupe/populacije kojoj je namenjena određena informacija, stepen poverenja u izvor informacija i sl.

Grafikon 11. Informisanje ispitanica o novinama u poljoprivredi, s obzirom na procenjeni stepen dovoljnosti znanja za bavljenje poljoprivredom

Izvor: rezultati istraživanja

Tek svaka šesta ispitanica sarađuje sa poljoprivrednom savetodavnom službom kao institucionalizovanim kanalom difuzije znanja i inovacija. Interesantno je da se seoske žene koje smatraju da nemaju znanja o poljoprivredi najmanje o njoj informišu (Graf. 11.) što svedoči o svojevrsnoj rutinizaciji i ponekad provizornosti u obavljanju poljoprivrednih radova. Prisutna je statistički značajna razlika u proceni raspoloživog znanja za bavljenje poljoprivredom u zavisnosti od toga da li se ispitanice informišu o inovacijama u proizvodnji ili ne ($t=-3,578$, $p=.000$). Ispitanice koje se informišu o inovacijama u poljoprivredi sklonije su da procenjuju da imaju dovoljno znanja, za razliku od onih koje se ne informišu.

Moguće je razlikovati dve grupe faktora koji oblikuju ulogu i položaj seoskih žena u difuziji znanja i inovacija u poljoprivredi. Prvoj grupi pripadaju objektivni/egzogeni faktori koji obuhvataju ograničenja nametnuta spolja, od strane drugih (npr. članovi porodice, lokalne

zajednice, drugi akteri u mreži poljoprivrednog znanja i informacija). Ograničen pristup seoskih žena izvorima znanja i informacija u poljoprivredi ovde je posledica direktne zabrane, stigme ili prikrivenog odbijanja saradnje. Takođe, u spoljne faktore koji limitiraju pristup seoskih žena mrežama za difuziju znanja i inovacija u poljoprivredi ubrajaju se i pravne i običajne norme – iako ne moraju direktno da regulišu odnos seoskih žena prema znanju/obrazovanju, ove norme regulišu kapacitet žena da raspolažu resursima koji su u funkciji sticanja i primene znanja. Drugu grupu čine subjektivni faktori – reč je o unutrašnjim ograničenjima koja same sebi postavljaju seoske žene. Ova ograničenja direktno proizilaze iz obeležja ruralnog rodnog režima i manifestuju se kao autopercepcija uloga i položaja u reprodukciji ruralnosti.

Osim što učestvuju u obavljanju poljoprivrednih radova, seoske žene mogu da participiraju i u donošenju odluka od značaja za poljoprivredu na gazdinstvu. Ovim problemom bavio se još i Vukosavljević (1962). Savremena istraživanja pokazuju da „muški članovi domaćinstva u najvećem broju gazdinstava imaju odlučujuću ulogu u planiranju poljoprivredne proizvodnje. U 68% slučajeva o poljoprivrednom proizvodnji samostalno odlučuje suprug ispitanice ili neki drugi muški član domaćinstva. Zajedničko odlučivanje ispitanice i njenog supruga zastupljeno je u veoma malom broju slučajeva“ (Babović, Vuković, 2008: 70). I ovde rezultati istraživanja potvrđuju očekivani maskulini obrazac donošenja odluka o poljoprivredi na gazdinstvu (Tab. 10.) – muškarci su ključni akteri u odlučivanju o svim važnim aspektima u organizovanju i realizovanju proizvodnje, što odgovara njihovom značajnijim angažovanju u poljoprivrednim radovima. Seoske žene su ređe glavni samostalni donosioci odluka, posebno kada je reč o „muškim“ poslovima u poljoprivredi poput kupovine i prodaje krupne stoke, ali i prodaji poljoprivrednih proizvoda. Češće, žene u donošenju odluka od značaja za poljoprivredu participiraju zajedno sa nekim – uglavnom je to neki muški član domaćinstva (najčešće, muž).

Tabela 10. Glavni akteri u donošenju odluka o poljoprivrednoj proizvodnji (rang)

<i>Odluka o poljoprivrednoj proizvodnji</i>	<i>Ispitanica</i>	<i>Ispitanica i druga žena</i>	<i>Ispitanica i muž</i>	<i>Ispitanica i neki drugi muškarac</i>	<i>Neki druge žene</i>	<i>Muškarci</i>	<i>Svi članovi ravnopravno</i>	<i>Neki drugi</i>
1. kupovina/najam ili prodaja/izdavanje zemlje u zakup	III	VIII	II	IV	VI	I	V	VII
2. kupovina, popravka i prodaja poljoprivredne mehanizacije	III	VII	II	IV	V	I	VII	VI
3. kupovina i prodaja sitne stoke	III	VIII	II	V	VI	I	VII	IV
4. kupovina i prodaja krupne stoke	IV	VI	II	VI	V	I	VII	III
5. kupovina semena, đubriva i sl.	II	VII	III	V	VI	I	VIII	IV
6. prodaja poljoprivrednih proizvoda	IV	VIII	III	V	VI	I	VII	II
7. izgradnja, popravka i opremanje poljoprivrednih objekata	III	VII	III	IV	V	I	VI	II
8. struktura i obim proizvodnje	III	VII	II	VII	VI	I	V	IV
9. raspored zaduženja u poljoprivredi	III	VIII	II	V	VII	I	VI	IV

Izvor: rezultati istraživanja

Očekivano, ne participiraju sve seoske žene na jednak način u donošenju odluka o poljoprivredi – u ovom procesu češće učestvuju starije žene (s obzirom na to da većina ispitanica koje imaju više od 60 godina žive same, pa samim tim nemaju sa kim da podele ni posao ni brigu o poljoprivredi), kao i žene koje su poreklom sa sela i potiču iz poljoprivrednih porodica. S obzirom na to da u ovom procesu češće učestvuju starije seoske žene ne čudi što rezultati pokazuju da penzionerke većinom samostalno odlučuju, dok žene koje su ranije bile zaposlene, a sada to nisu češće donose odluke o poljoprivredi zajedno sa suprugom. Zaposlene ispitanice, kao i one koje se

još uvek školuju, ali i one koje nikada nisu bile zaposlene retko participiraju u odlučivanju o proizvodnji na gazdinstvu. U slučaju zaposlenih, njihovo odsustvo iz odlučivanja se može objasniti upravo dominantnim radnim angažovanjem izvan gazdinstva i rodnom podelom radnih sfera. Ispitanice koje se još uvek školuju su najčešće izuzete iz sfere proizvodnje uopšte, dok iskustvo seoskih žena koje nisu nikada bile zaposlene ukazuje na tradicionalan obrazac rodne podele sfera u (re)produkciji seoskog domaćinstva i porodičnog gazdinstva.

Ranija istraživanja (Чикић, 2018) pokazuju da su žene i dalje retko kućedomaćini tj. nosioci porodičnog gazdinstva. Najčešće, žene su kućedomaćice u slučaju absentizma muškog člana porodice koji bi mogao da preuzme ovu ulogu ili ukoliko je muški član domaćinstva zaposlen van gazdinstva, a žena preuzimanjem uloge kućedomaćice stiče određene beneficije (npr. socijalno osiguranje, pravo konkurisanja za državne subvencije, povoljnije poslovne kredite i sl.). U ovom istraživanju, 14,4% žena koje žive na porodičnim gazdinstvima su ujedno i kućedomaćice, odnosno, osobe na koje gazdinstvo formalno registrovano. To su žene koje su samostalni kućedomaćini na gazdinstvu²⁵. Rezultati istraživanja ukazuju na to da su žene češće kućedomaćice u selima u najrazvijenijim opštinama. Prosečna starost žena kućedomaćica je relativno visoka i iznosi oko 44,5 godina, ali je ipak nešto niža u odnosu na ranije utvrđenu prosečnu starost muškaraca kućedomaćina u Vojvodini²⁶ (Чикић, 2018). S obzirom na visoku prosečnu starost, ne čudi što je među ženama kućedomaćicama najviše najstarijih ispitanica (60+) – čak 41,2%. Ovo potvrđuje ranije iznetu tezu o tome da je jedan od glavnih razloga zbog kojeg su žene kućedomaćice odsustvo muškog člana domaćinstva koji bi vršio ovu ulogu. U odnosu na gazdinstva u kojima je kućedomaćin muškarac, žene kućedomaćini žive u domaćinstvima sa manjim prosečnim brojem članova

²⁵ Ovome treba dodati još 25,9% gazdinstava na kojima žene formalno dele upravljanje porodičnim gazdinstvom sa nekim muškim članom domaćinstva.

²⁶ Prosečna starost muškaraca kućedomaćina utvrđena u ovom istraživanju iznosi 47 godina (Чикић, 2018).

(4,4 prema 3,7). Više od polovine žena kućedomaćina ima najniže obrazovanje (osnovna škola i nepotpuna srednja škola), a tek svaka deseta ispitanica se školovala za poljoprivredno zanimanje.

Tabela 11. Karakteristike domaćinstava i porodičnih gazdinstava, prema polu kućedomaćina

<i>Karakteristika</i>	<i>Gazdinstva sa ženom kućedomaćinom</i>	<i>Gazdinstva sa muškarcem kućedomaćinom</i>
Prosečan broj članova domaćinstva	3,7	4,4
Struktura prihoda	Čisto poljoprivredno: 8,8% Mešovito: 72,15 Nepoljoprivredno: 19,1%	Čisto poljoprivredno: 16,0% Mešovito: 69,2% Nepoljoprivredno: 14,2%
Procena životnog standarda	(vrlo)dobra: 70,6% loša: 20,6% veoma loša: 8,8%	(vrlo)dobra: 79,1% loša: 17,9% veoma loša: 3,0%
Struktura zemljišnog poseda	Posed u vlasništvu: 8,11 ha Posedu u zakupu: 4,19 ha Ukupan posed: 12,29 ha	Posed u vlasništvu: 11,84 ha Posedu u zakupu: 4,76 ha Ukupan posed: 16,51 ha
Struktura stočnog fonda	Pros. grla krupne stoke: 0 Pros. grla sitne stoke: do 5 Pros. kom. živine: oko 25	Pros. grla krupne stoke: 0 Pros. grla sitne stoke: oko 10 Pros. kom. živine: oko 30
Udeo gazdinstava orijentisanih na autokonzumnu proizvodnju	29,2%	28,4%

Izvor: rezultati istraživanja

U skladu sa visokim učešćem najstarijih ispitanica, ne čudi što je među ženama kućedomaćinima izrazito visok udeo penzionerki (42,6%), dok je svaka peta žena kućedomaćin formalno zaposlena van gazdinstva. Skoro $\frac{3}{4}$ žena kućedomaćina živi na gazdinstvima sa mešovitim prihodima, dok je u odnosu na gazdinstva muškaraca kućedomaćina ovde duplo niži udeo čisto poljoprivrednih gazdinstava (16,0% prema 8,8%). Prisutna je statistički značajna razlika u proceni životnog standarda u odnosu na pol kućedomaćina ($\chi^2=7.963$, $p=.046$), u prilog boljem životnom standardu na gazdinstvima gde je muškarac kućedomaćin. Ovo možemo da objasnimo karakteristikama samih gazdinstava – gazdinstva na kojima je žena

kućedomaćin raspoložu manjim posedom u vlasništvu i uzimaju manje zemlje u zakup. Takođe, stočni fond ovih gazdinstava je manji u odnosu na gazdinstva na kojima je kućedomaćin muškarac. Stoga, razumljivo je što su među gazdinstvima sa kućedomaćinom muškarcem nešto više zastupljena ona koja su isključivo i pretežno orijentisana na proizvodnju za tržište (za 7%). Na gazdinstvima sa ženom kućedomaćinom, većina ispitanica ističe da, u određenoj meri, učestvuje u obavljanju poljoprivrednih radova. Neočekivano, na ovim gazdinstvima manji je udeo žena koje svakodnevno učestvuju u poslovima na gazdinstvu nego što je to slučaj sa gazdinstvima gde je kućedomaćin muškarac. Sa druge strane, primetno je da žene aktivne u poljoprivredi na gazdinstvima sa ženom kućedomaćinom se znatno češće informišu o inovacijama u poljoprivredi (njihov udeo je čak za trećinu veći) što ukazuje na to da one čine ako ne veći deo, onda barem jednako zastupljen deo radne snage na gazdinstvu. Rezultati istraživanja pokazuju da je među ženama sa gazdinstava na kojima je žena kućedomaćin značajno više žena (duplo više!) sarađivalo sa savetodavcima. Što se tiče odlučivanja, čak i kada je kućedomaćin žena, ona relativno retko učestvuje u donošenju odluka u vezi sa proizvodnjom na gazdinstvu, a kada to čini, onda najčešće u sprezi sa nekim muškim članom porodice (suprugom, sinom).

„NEVIDLJIVI“ RAD SEOSKE ŽENE

Kao što je napomenuto, o radu se često raspravlja u dihotomijama – tako, govori se o plaćenom/neplaćenom, vidljivom/nevidljivom, produktivnom/reproduktivnom radu i sl. Kućni rad, rad u domaćinstvu karakteriše se kao neplaćeni, nevidljivi, reproduktivni rad. Ovaj rad je raznovrstan i danas se o ovom fenomenu neretko govori kao o segmentu ekonomije brige (engl. *economy of care*), posebno kada se govori o njenoj komercijalizaciji. Međutim, ovde se govori o kućnom radu koji ostaje nevidljiv za monetarno ili bilo koje drugo javno društveno vrednovanje i priznanje. To je rad koji se odvija u okvirima (porodičnog) domaćinstva na osnovu podele rada koja se ustanovljava među njegovim članovima.

Za savremeno srpsko društvo karakteristične su rodne razlike u podeli radnih uloga u domaćinstvu:

„bez obzira na to da li su zaposlene ili ne, žene, u odnosu na muškarce, dvostruko više vremena rade u kući, a upola manje vremena provode na plaćenim poslovima. Za zaposlene žene, rad u kući postaje druga smena... Bez obzira na obrazovanje, na kućnim poslovima žene provode oko četiri i po sata, a muškarci oko dva sata“ (P3C, 2017: 96).

Ovo je posebno karakteristično za seoske žene. Naime, prema rezultatima koje iznosi Babović (2010: 139-141) primetna je slaba, ali statistički značajna povezanost između tipa naselja i zastupljenosti domaćinstava u kojima žene obavljaju većinu poslova u domaćinstvu, tako da su žene u seoskim domaćinstvima više opterećene kućnim poslovima. Autorka stoga zaključuje da možemo da govorimo o „izrazitoj dominaciji tzv. patrijarhalnog modela podele rada u domaćinstvu u kome većinu kućnog rada obavljaju ženski članovi“ (Babović, 2010: 141).

Slika 3. Rezultati domaćičkog rada

Izvor: istraživačka foto-dokumentacija

Rezultati ovog istraživanja takođe potvrđuju izraženo angažovanje seoskih žena u poslovima u domaćinstvu - čak 85,3% ispitanica ističe da svaki dan obavlja kućne poslove (pranje, kuvanje, spremanje, peglanje i sl.). Najveći deo ispitanica u obavljanju ovih poslova provodi više od dva sata dnevno (61,9%). S druge strane, svega svaka deseta ispitanica navodi da poslove u domaćinstvu obavlja povremeno, odnosno, tek nekoliko puta mesečno. Među njima, najviše je onih koje se još uvek školuju – ove mlade seoske žene upravo obavezama oko škole/studiranja objašnjavaju nizak intenzitet angažovanja u kućnom radu. Najmanji je udeo ispitanica koje ističu da poslove vezane za održanje domaćinstva obavljaju ređe od jednom mesečno (svega 3,2%). Prema rezultatima istraživanja, to su najčešće starije

seoske žene – naime, čak $\frac{2}{3}$ ovih ispitanica ima više od 60 godina. Osim toga, žene koje retko obavljaju kućne poslove su one koje žive u samačkim domaćinstvima ili ostarelim dvočlanim domaćinstvima.

Bez obzira na visok udeo seoskih žena koje su svakodnevno angažovane oko obaveza u domaćinstvu, svega 28,6% od ukupnog broja ispitanica, odnosno, 31,9% onih koje obavljaju kućne poslove svaki dan smatra da su tim poslovima preopterećene (Tab. 12.). To znači da seoske žene prihvataju ulogu domaćice, odnosno, rodno determinisanu podelu rada. Interesantno je da čak $\frac{2}{3}$ žena koje svakodnevno obavljaju kućne poslove ističe da njihovi ukućani ne bi trebalo da im u tim poslovima (dodatno) pomažu. Time se potvrđuju rezultati ranijih istraživanja prema kojima je (seoska) žena glavni akter u (re)produkciji seoskog domaćinstva (Babović, Vuković, 2008; Blagojević, 2010; НОВАКОВ, 2011).

Tabela 12. Stav o preopterećenosti poslovima u domaćinstvu, u zavisnosti od obima angažovanja ispitanice

<i>Da li smatrate da ste preopterećeni kućnim poslovima?</i>	<i>Obim angažovanja</i>				
	<i>Svaki dan</i>	<i>Nekoliko puta mesečno</i>	<i>Rede od jednom mesečno</i>	<i>Bez odgovora</i>	<i>Ukupno</i>
Da	136 (31,9%)	6 (10,5%)	1 (6,3%)	2 (66,7%)	145 (28,8%)
Ne	291 (68,1%)	51 (89,5%)	15 (93,7%)	1 (33,3%)	358 (71,2%)
Ukupno	427 (100%)	57 (100%)	16 (100%)	3 (100%)	503 (100%)

Izvor: rezultati istraživanja

Takođe, nije redak slučaj da žene u potpunosti samostalno obavljaju kućne poslove – prema rezultatima istraživanja, svaka sedma ispitanica koja svakodnevno obavlja poslove u domaćinstvu čini to bez ičije pomoći. To su, naravno, najčešće seoske žene koje žive same (57,8%). Međutim, odsustvo pomoći drugih članova domaćinstva u obavljanju „nevidljivog“, kućnog rada seoske žene iz višečlanih domaćinstava objašnjavaju time da:

- a. ostali članovi domaćinstva su prezauzeti drugim obavezama (npr. suprug poslom, a deca školom/studiranjem); ovo ističe čak trećina seoskih žena koje žive u višečlanim domaćinstvima i koje nemaju pomoć u obavljanju kućnih poslova;
- b. ukućani neće da im pomognu („*sin mrcina*“) jer smatraju da je to ženina obaveza - ovo ističe četvrtina ispitanica koje nemaju pomoć ukućana i žive u višečlanim domaćinstvima;
- c. one pomoć ni ne traže jer je „*briga o kući isključivo ženski posao*“ čime ispitanice potvrđuju ranije uočeni patrijarhalni obrazac rodne podela kućnog rada; ovo naglašava trećina ispitanica koje žive u višečlanim domaćinstvima i samostalno obavlja kućne poslove.

Kontinuitet patrijarhalnog obrasca u rodnoj podeli rada u seoskom domaćinstvu ogleda se i u rezultatima koji govore o profilu najčešćih pomoćnika ispitanicama. To su, po pravilu, druge žene u domaćinstvu. Najčešće je reč o ćerkama, majkama, svekrvama. Ovakav obrazac ženske međugeneracijske solidarnosti u obavljanju kućnih poslova posebno je čest u trogeneracijskim seoskim domaćinstvima. Za razliku od ovih domaćinstava, u dvogeneracijskim domaćinstvima i nuklearnim porodicama primetan je blagi otklon od tradicionalnog „nemešanja“ muških članova domaćinstva (pre svega, muževa) u „ženske“ kućne poslove. Naime, u ovim domaćinstvima i porodicama svaki četvrti suprug je uključen u obavljanje svakodnevnih kućnih poslova, dok u slučaju trogeneracijskih domaćinstava i proširenih porodica to čini svega 7,8% supruge ispitanica. Time se potvrđuje da do promena u obrascima rodne podela rada u domaćinstvu dolazi usled nedovoljnosti ili potpunog absentizma dodatne ženske radne snage.

Slika 4. Pomoć u svakodnevnim kućnim poslovima

Izvor: istraživačka foto-dokumentacija

Prisustvo i karakteristike pomoćnika seoskoj ženi u obavljanju kućnih poslova uslovljeni su ne samo tipom domaćinstva i porodice, već i samim karakteristikama ispitanica. Rezultati istraživanja pokazuju da sa godinama ispitanice raste udeo onih koje nemaju sa kime da podele obaveze oko održavanja domaćinstva – tako čak 29,4% seoskih žena starijih od 60 godina ističe da u održavanju domaćinstva nema nikakvu pomoć, dok to navodi svega 2,5% najmlađih ispitanica. U slučaju starijih seoskih žena, to je i očekivano s obzirom na to da ove ispitanice češće žive u samačkim domaćinstvima, neretko prepuštene same sebi, zaboravljene i od najbližih.

Bez obzira na starost, ispitanice koje navode da imaju pomoć prilikom obavljanja kućnih poslova najčešće ističu da je reč o pomoći koju pružaju drugi ženski članovi porodice/domaćinstva. Dok se najmlađe i mlade ispitanice (20-39 godina) češće oslanjaju na pomoć majke i svekrve, seoske žene srednje generacije (posebno one između 40-49 godina, ali i 50-59 godina) pomoć traže i dobijaju, pre svega, od mlađih ukućana, tačnije ćerki i snaja. Rezultati pokazuju da angažovanje muža u obavljanju kućnih poslova takođe varira u zavisnosti od godina ispitanice – u najnepovoljnijem položaju su ispitanice starosti 40-49 godina, kao i najmlađe ispitanice (20-29 godina) koje najređe (manje od 20%) navode da im muževi pomažu u kućnim poslovima²⁷. Interesantno, u najpovoljnijem položaju su ispitanice starije srednje generacije (50-59 godina) među kojima je čak trećina istakla da im muževi svakodnevno pomažu u održavanju domaćinstva što je rezultat činjenice da je reč o porodicama „praznog gnezda“ i nedostatku druge (ženske) pomoći.

Ispitanice višeg i visokog obrazovanja češće od ostalih ističu da im drugi članovi domaćinstva redovno pomažu u vršenju kućnih poslova (37,7% ispitanica u ovoj grupi). S druge strane, svaka četvrta žena najnižeg obrazovnog nivoa navodi da nema nikakvu pomoć. Razloge ovome treba tražiti u tome što su žene sa najnižim nivoom obrazovanja mahom formalno nezaposlene pa se njihovo angažovanje u domaćinstvu smatra glavnim i isključivo njihovom radnom obavezom. Osim toga, seoske žene najnižeg obrazovanja su ujedno i najstarije ispitanice koje žive same i nemaju kome da se obrate za pomoć u kućnim poslovima. Takođe, uočeno se može objasniti i elementima bifurkacije rodnog režima - visokoobrazovani i mlađi „više inkliniraju savremenom modelu rodних odnosa, koji podrazumeva veći stepen egalitarnosti, veću fleksibilnost rodних uloga“ (Hughson, 2017: 81).

Postoji značajna opterećenost penzionisanih seoskih žena u „nevidljivoj“ ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti – kao što je istaknuto, ova kategorija

²⁷ Iz ovoga su izuzete ispitanice starije od 60 godina, s obzirom na to da su polovina njih udovice.

ispitanica najčešće poslove obavlja samostalno jer najčešće žive u samačkim domaćinstvima. Za razliku od ovog, zaposlene seoske žene se, očekivano, u održavanju porodičnog domaćinstva najčešće oslanjaju na pomoć ukućana. U slučaju formalno radnoaktivnih ispitanica, pomoć najčešće pristiže od drugih žena u porodici/domaćinstvu²⁸, dok ispitanice koje su ranije bile zaposlene, a sada to nisu obaveze u domaćinstvu najčešće dele sa suprugom (čak 36,7%). Takođe, uočava se da ispitanice koje su zaposlene češće od drugih pribegavaju taktici odlaganja kućnih poslova (16%), što je posledica njihove formalne radne opterećenosti.

Posebno je značajan podatak da u domaćinstvima čisto poljoprivrednih gazdinstava muševci češće učestvuju u obavljanju kućnih poslova (ovo navodi trećina ispitanica) nego što je to slučaj u domaćinstvima sa prihodima iz nepoljoprivrednih delatnosti (25,6%) ili, pak, sa mešovitim izvorima prihoda (17,3%). Moglo se pretpostaviti da će tradicionalna rodna podela rada biti tipičnija upravo za čisto poljoprivredna domaćinstva, usled ženine niže obrazovanosti, veće prosečne starosti, izostanka njene formalne radne aktivnosti, slabije vidljivosti individualnog doprinosa kućnom budžetu i sl. Ipak, (delimično) deljenje kućnih poslova između supružnika u ovim domaćinstvima može da se objasni karakteristikama proizvodne funkcije porodice, odnosno, karakteristikama rada na porodičnom gazdinstvu. Naime, seoske žene koje žive u čisto poljoprivrednim domaćinstvima imaju značajnu ulogu u obavljanju poljoprivrednih poslova – naime, $\frac{2}{3}$ ispitanica koje žive na čisto poljoprivrednim porodičnim gazdinstvima učestvuju u proizvodnji, od čega 40% to čini svakodnevno. Velika radna opterećenost ovih ispitanica dovela je do deljenja poslova u domaćinstvu jer ovde „*nije bitno ko će da uradi posao, bitno je da on bude urađen*“.

Iako se kućni rad žena naziva „nevidljivim“ (usled odsustva njegove monetarizacije), paradoks leži u činjenici da je ovaj rad odavno prevazišao uske porodične/domaćičke okvire i izašao na tržište kao deo ponude u okviru sektora usluga. Odvijanje kućnog rada na dva paralelna koloseka

²⁸ Među drugim ženama koje pomažu, odnos ćerki i majki/svekrva kao pomagača iznosi 1,8 : 1.

počelo je, zapravo, sa masovnijim izlaskom žena na tržište radne snage nakon II svetskog rata, ali do procvata ovog dela sektora usluga kod nas dolazi nakon 1990-ih godina. Rast broja zaposlenih u ovom sektoru uslovljen je kako promenama na tržištu rada, tako i promenama u načinu života. Naime, ostavši bez posla tokom 1990-ih i u prvoj deceniji 21. veka (usled restruktuiranja državnih preduzeća, što zbog nelikvidnosti, što nakon privatizacija), rezervna armija ženske radne snage (najčešće) srednje životne dobi, kao i nižih i srednjih obrazovnih kvalifikacija potražila je svoje uhlebljenje u rastućem privatnom sektoru, u malim i srednjim preduzećima koji su nudili usluge obavljanja kućnih poslova. Paralelno, raste potražnja za ovim tipom usluga usled promena u načinu svakodnevnog života koje se odnose na: produženje dnevnog i nedelnog trajanja radnog vremena zaposlenih, porast broja samačkih domaćinstava, izraženije migracije koje dovode do prekidanja lanaca svakodnevne srodničke podrške, ali i stvaranja sloja imućnih kojima korišćenje plaćene pomoći/usluga u svakodnevnoj reprodukciji domaćinstva predstavlja deo načina života i potvrdu socijalnog statusa. Pri tome, koncentracija i raznovrsnost ponude unutar plaćenog sektora usluga kućnog rada izraženije su u urbanim, nego ruralnim sredinama.

Prema rezultatima istraživanja, svega 3,2% seoskih žena ističe da koristi plaćenu pomoć i usluge u obavljanju kućnih poslova. Preostale ispitanice koje to ne čine kao glavni razlog navode da:

- a. im takva vrsta pomoći nije potrebna (72,4%),
- b. za tako nešto nemaju dovoljno finansijskih sredstava (njih 15,5%),
- c. u selu plaćene pomoći/usluga nema (svaka osma ispitanica).

Međutim, praksa korišćenja plaćene pomoći za obavljanje kućnih poslova među ispitanicama varira u zavisnosti od njihovih individualnih karakteristika, kao i karakteristika njihovog domaćinstva i porodice (Tab. 12).

Tabela 12. Korišćenje plaćenje pomoći i usluga u obavljanju kućnih poslova, prema karakteristikama ispitanice, porodice i domaćinstva

<i>Karakteristike ispitanica</i>	<i>Korišćenje plaćenje pomoći i usluga u obavljanju kućnih poslova</i>				
	<i>Da</i>	<i>Ne, jer nema u mom selu</i>	<i>Ne, nemam novca</i>	<i>Ne, ne treba mi</i>	<i>Ukupno</i>
<i>Starost</i>					
20-29	0	11,3%	10,1%	78,5%	100%
30-39	6,2%	11,1%	14,8%	67,9%	100%
40-49	2,1%	9,7%	17,2%	71,0%	100%
50-59	2,5%	12,0%	15,7%	70,0%	100%
60+	4,2%	13,3%	15,8%	66,7%	100%
<i>Obrazovanje</i>					
Osnovno	3,4%	14,8%	14,1%	67,8%	100%
Srednje	3,1%	10,6%	17,3%	68,1%	100%
Više i visoko	3,1%	10,2%	8,2%	78,6%	100%
<i>Radni status</i>					
Trenutno zaposlena	3,4%	8,7%	17,4%	70,5%	100%
Trenutno nezaposlena	1,0%	11,1%	18,2%	69,7%	100%
Nikad nije bila zaposlena	2,7%	13,3%	10,7%	90,7%	100%
U penziji	5,8%	15,3%	16,1%	62,8%	100%
Još je školuje	0	14,3%	3,6%	82,1%	100%
<i>Broj dece</i>					
Bez dece	2,0%	12,1%	8,1%	77,8%	100%
Jedno dete	1,5%	8,8%	14,7%	75%	100%
Dvoje dece	3,2%	12,4%	18,3%	66,1%	100%
Troje i više dece	26,1%	52,6%	21,1%	57,9%	100%
<i>Učestalost obavljanja kućnih poslova</i>					
Svakodnevno	2,6%	12,4%	15,2%	69,9%	100%
Nekoliko puta mesečno	7,1%	8,9%	12,5%	71,44%	100%
Rede od jedno mesečno	6,7%	6,7%	20%	66,7%	100%
<i>Pomoć u obavljanju kućnih poslova</i>					
Da	2,3%	12,4%	13,0%	72,3%	100%
Ne	4,2%	13,9%	26,4%	55,6%	100%
<i>Struktura porodice</i>					
Samac	7,5%	17%	20,8%	54,7%	100%
Bračni par bez dece	4,1%	8,2%	15,1%	72,6%	100%
Bračni par sa decom	2,1%	12,3%	14,5%	71,1%	100%
Jednorod. porodice	5%	0	10%	85%	100%
Proširena porodica	2,6%	12,9%	14,7%	69,8%	100%
<i>Izvor prihoda u domaćinstvu</i>					
Čisto poljoprivredno	5%	15%	10%	70%	100%
Mešovito	2,0%	13,9%	7,9%	76,2%	100%
Nepoljoprivredno	3,5%	9,7%	21,3%	65,5%	100%

Izvor: rezultati istraživanja

Karakteristike ispitanica poput starosti, obrazovanja ili radnog statusa nemaju statistički značajan uticaj na korišćenje plaćene pomoći u obavljanju domaćičkih poslova. S druge strane, ova praksa statistički značajno zavisi od procene trenutne materijalne situacije ($\chi^2=39.098$ $p=.000$), broja formalno zaposlenih članova domaćinstva ($\chi^2=7.982$ $p=.046$) i subjektivne procena opterećenosti kućnim poslovima ($t=26.211$, $p=.000$).

Iako rezultati istraživanja ukazuju na značajno angažovanje ispitanica u obavljanju neplaćenog rada u domaćinstava, tek svaka deseta žena ističe da bi koristile plaćenu pomoć i usluge ukoliko bi one postojale u njihovom selu.

Tabela 13. Profili ispitanica, njihovih porodica i domaćinstava prema tome da li bi koristile plaćenu pomoć

<i>Karakteristike ispitanica, njihovih porodica i domaćinstava</i>	<i>Ispitanice koje bi koristile plaćenu pomoć i usluge</i>	<i>Ispitanice koje ne bi koristile plaćenu pomoć i usluge</i>
Prosečna starost	46	42,7
Prosečan broj članova domaćinstva	3,50	3,68
Ispitanice koje žive u samačkim domaćinstavima	22,2%	9,2%
Ispitanice koje žive u proširenim porodicama	24,1%	23,1%
Nivo obrazovanja	SSS	SSS
Trenutno formalno zaposlene ispitanice	32,7%	29,5%
Ispitanice koje žive u mešovitim domaćinstvima	43,6%	39,8%
Ispitanice koje žive u domaćinstavima sa vrlo dobrom materijalnom situacijom	14,5%	2,7%
Prosečan broj dece	2,3	2,6
Ispitanice koje redovno obavljaju kućne poslove	80%	86,1%
Ispitanice koje su preopterećene kućnim poslovima	38,2%	27,5%
Vreme provedeno u obavljanju kućnih poslova	Više od 2 h	Više od 2 h
Ispitanice koje imaju redovne pomagače u kućnim poslovima	16,6%	28,3%

Izvor: rezultati istraživanja

Četiri karakteristike ispitanica, njihovih porodica i domaćinstava se izdvajaju kao приметne (ali, ne i statistički značajne) razlike u odnosu na to

da li bi koristile plaćenu pomoć u kući (Tab. 13.) – za opciju potencijalnog korišćenje znatno češće se (očekivano!) opredeljuju ispitanice koje žive u samačkim domaćinstvima, kao i one koje ističu da su preopterećene obavezama u domaćinstvu. Pored toga, trenutna finansijska situacija, odnosno, platežna moć takođe oblikuje stav ispitanica o želji da koriste plaćene usluge kuvanja, spremanja, pranja, peglanja i sl. S druge strane, žene koje imaju redovne pomagače u kućnim poslovima ređe ističu da bi koristile plaćenu pomoć.

Iako seoske žene obavljaju većinu kućnih poslova, rezultati istraživanja pokazuju odstupanje u obimu participacije u donošenju odluka u domaćinstvu. Tako, skoro polovina ispitanica samostalno donosi odluke o svakodnevnoj kupovini namirnica (Tab. 14). Za razliku od ovog, seoske žene znatno ređe samostalno odlučuju o tzv. kapitalnim investicijama u domaćinstvu, kao što su kupovina trajnih potrošnih dobara i obnova i/ili izgradnja kuće.

Na osnovu rezultata istraživanja, uočavaju se značajne razlike u obeležjima samostalne participacije žena i samostalne participacije muškaraca u donošenju odluka. Žene znatno češće od muškaraca samostalno donose tzv. taktičke odluke. To su one odluke koje se donose često/svakodnevno i koje nemaju dalekosežne i suštinske posledice po funkcionisanje porodice i domaćinstva (npr. odluka o kupovini hrane, odeće, obuće, kućnih potreština). Udeo žena u autonomnom donošenju tzv. taktičkih odluka je čak 26 puta veći u odnosu na udeo muškaraca, što se može objasniti i njihovom većom angažovanošću u kućnim poslovima na koje se ove odluke odnose.

Obrnuta je situacija u slučaju donošenja tzv. strateških odluka tj. onih odluka koje se smatraju veoma važnim s obzirom na (potencijalne) posledice porodicu/domaćinstvo i koje se donose retko (poput odluke o preseljenju, porodičnim finansijama i sl.). Tako, udeo muškaraca koji samostalno donose odluke o obnovi i/ili izgradnji kuće je 1,3 puta veći od udela žena. Međutim, primećuje se da skoro trećina ispitanica ističe da ovu odluku donose zajedno sa suprugom. Ovakav model donošenja odluka o

strateškim pitanjima češće je primetan u domaćinstvima ispitanica srednje životne dobi (40-49 godina), koje žive u nuklearnim porodicama, kao i tzv. porodicama praznog gnezda. Takođe, uočava se da su u ovim domaćinstvima žene češće zaposlene, da su visokog obrazovanja, da ocenjuju trenutnu materijalnu situaciju kao dobru i vrlo dobru, kao i da sa suprugom dele vlasništvo nad kućom. Navedeno, zapravo, ukazuje na to da seoske žene koje poseduju društveno poželjene resurse (u ovom slučaju, to su obrazovanje, nepokretna imovina, lična zarada), raspolažu većom bračnom moći što im omogućava povoljniji položaj u pregovaranju i donošenju odluka od strateškog značaja za opstanak i funkcionisanje domaćinstva. Takođe, prisutnije zajedničko donošenje strateških odluka u nuklearnim i porodicama „praznog gnezda“ ukazuje na izraženiji fokus na (bračnog) partnera, usled odsustva intergeneracijskog uticaja.

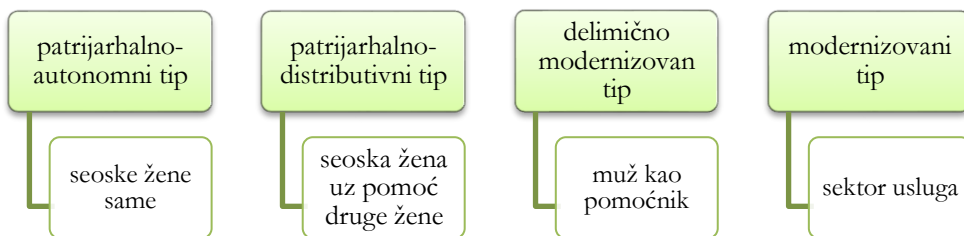
Tabela 14. Akteri u donošenju odluka u seoskom domaćinstvu

<i>Aktivnost</i>	<i>Najznačajniji akter(i)</i>								<i>Ukupno</i>
	<i>Ispitanica</i>	<i>Ispitanica i druga žena</i>	<i>Ispitanica i muž</i>	<i>Ispitanica i drugi muškarac</i>	<i>Neke druge žene</i>	<i>Neki drugi muškarci</i>	<i>Svi članovi ramopravno</i>	<i>Nešto drugo</i>	
Svakodnevna kupovina namirnica	48,7	3,8	18,7	0,2	4,8	2,2	3,4	18,2	100,0
Kupovina trajnih potrošnih dobara	19,7	1,8	35,6	0,6	1,6	13,5	3,2	24,0	100,0
Obnova i/ili izgradnja kuće	14,9	1,4	31,0	8,5	1,0	22,3	4,2	16,7	100,0
Turistička putovanja	24,6	1,2	37,2	0,5	1,9	2,4	10,0	22,2	100,0

Izvor: rezultati istraživanja

Na posletku, na osnovu analize prikupljenih podataka moguće je identifikovati četiri obrasca participacije žena u „nevidljivoj“ ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti (Sh. 4).

Shema 4. Četiri obrasca participacije seoskih žena u „nevidljivoj“ ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti

U prvom slučaju, u patrijarhalno-autonomnom obrascu jedna seoska žena je nosilac svih aktivnosti vezanih za održanje domaćinstva. Ovaj obrazac tipičan je za starije seoske žene (60 i više godina) koje žive u samačkim domaćinstvima, gde je uočeni obrazac rezultat životnih prilika. Drugi model participacije, patrijarhalno-distributivni, podrazumeva takođe da je žena ta koja dominantno obavlja kućne poslove, ali ih ovde deli sa drugom ženom/drugim ženama u domaćinstvu (majkom, ćerkom, svekrvom). Ovaj model participacije žena u „nevidljivoj“ socijalnoj (re)produkciji ruralnosti tipičan je za višečlana domaćinstva i višegeneracijske porodice. Treći model pokazuje delimično udaljavanje od prethodno uočenih crta patrijarhalnosti – u ovom modelu, primetno je intenzivnije učesće muževa u obavljanju kućnih poslova (iako ne svih!), uz ženinu primarnu brigu o domaćinstvu. Ovaj model nešto je prisutniji u domaćinstvima mlađih sredovečnih žena koje žive u nuklearnim porodicama, kao i onih koje su formalno zaposlene. Na posletku, identifikovan je i četvrti model – označen je kao modernizovan jer se u većoj meri oslanja na vanporodičnu pomoć u

održanju domaćinstva, odnosno, koristi tržišne/plaćene usluge pojedinaca i/ili specijalizovanih servisa.

RADNA AKTIVNOSTI SEOSKIH ŽENA VAN PORODIČNIH GAZDINSTAVA

Kako je ranije napomenuto, seoske žene u savremenom srpskom društvu obeležava visok rizik od nezaposlenosti (Cvejić i saradnici, 2010). Prema podacima prikupljenim na osnovu Ankete o radnoj snazi (P3C, 2018), stopa nezaposlenosti radnosposobnog ženskog seoskog stanovništva iznosi 13,3%. To odgovara subjektivnoj proceni radnog statusa seoskih žena²⁹.

Tabela 15. Pokazatelji radne aktivnosti seoskog ženskog stanovništva u Republici Srbiji (%)

<i>kategorija ženske populacije</i>	<i>stopa aktivnosti</i>	<i>stopa zaposlenosti</i>	<i>stopa nezaposlenosti</i>
uzrast 15+ godina	45,9	40,3	12,3
uzrast 15-24 godine (mlado stanovništvo)	28,3	19,4	31,7
uzrast 15-64 godina (radno stanovništvo)	58,4	50,7	13,3

Izvor: P3C (2018)

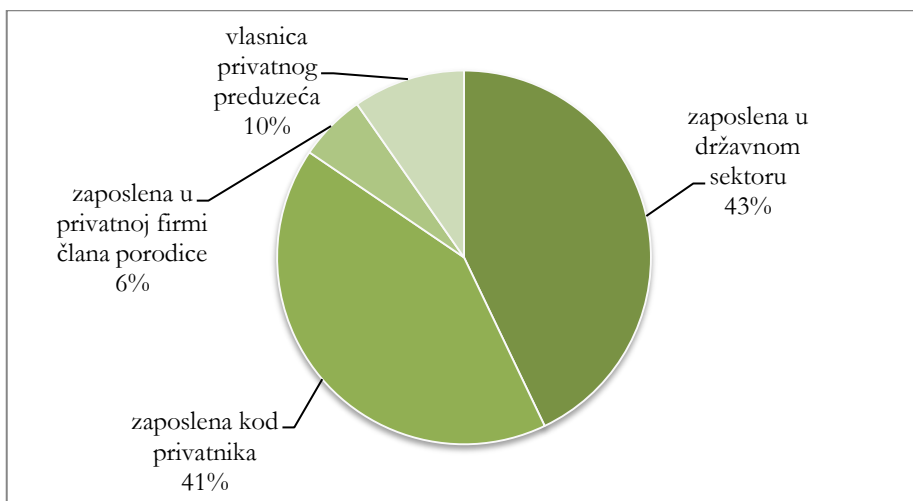
Za seoske žene u republici karakteristične su niže stope aktivnosti i zaposlenosti, kao i viša stopa nezaposlenosti (posebno u slučaju mladih seoskih žena) u odnosu na žene iz gradskih naselja, kao i muškarce sa sela. Slična je situacija i sa seoskim ženama na tržištu rada u zemljama EU – prema Franić i Kovačićek (2019: 16), seoske žene imaju manje šanse da se zaposle, više ih pogađa nezaposlenost, a češće nego muškarci se zapošljavaju u neformalnoj ekonomiji što utiče na njihove redukovane šanse da obezbede adekvatnu socijalnu sigurnosti.

Prema rezultatima istraživanja, manje od trećine ispitanica je formalno zaposleno. Seoske žene se najčešće zapošljavaju u privatnom sektoru

²⁹ Prema raspoloživim podacima (P3C, 2018), 15% seoskih žena starijih od 15 godina sebe smatra nezaposlenima.

(57,1% zaposlenih) i to u trgovini (34,1% zaposlenih u privatnom sektoru) i prerađivačkoj industriji (16,0%). S druge strane, ispitanice zaposlene u državnom sektoru najčešće rade u obrazovanju (43,9%) i institucijama zdravstvene i socijalne zaštite (24,2%). Rezultati istraživanja ukazuju na slabo zastupljenu praksu porodičnog ruralnog preduzetništva, kao i na odsustvo realizovanih preduzetničkih inicijativa među seoskim ženama (Graf. 12.).

Grafikon 12. Zaposlene seoske žene, prema sektoru zaposlenja

Izvor: rezultati istraživanja

Istraživanje Cvejića i saradnika (2010) o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima u Srbiji ukazuje na veoma izražen problem ekonomske deprivacije ruralne populacije usled limitiranih mogućnosti zapošljavanja. Ovo se posebno odnosi na seoske žene. One teško pronalaze posao, a posebno posao za koji su se školovala. O tome svedoče i rezultati istraživanja – čak 36,3% zaposlenih ispitanica ne radi u struci. Uglavnom, reč je o seoskim ženama koje su zaposlene u privatnom sektoru – naime, 70% zaposlenih van struke radi „kod privatnika“. Osim toga, žene koje obavljaju zanimanje za koje se nisu školovala najčešće su zaposlene u

prerađivačkoj industriji (60% zaposlenih žena u ovom sektoru radi van struke), kao i u sektoru trgovine i prometa nekretnina (polovina zaposlenih ispitanica u oba navedena sektora).

Polovina zaposlenih seoskih žena (51,7%) ističe da su zadovoljne poslom koji trenutno obavljaju. Na zadovoljstvo poslovom utiču godine starosti ispitanice ($r=-.277$, $p=0.01$), njeno obrazovanje ($r=.300$, $p=0.010$), kao i sektor u kojem su zaposlene ($\chi^2=46,006$, $p=,000$). Dok su mlađe ispitanice najnezadovoljnije, sa porastom obrazovanja raste opšte zadovoljstvo poslom koji se obavlja. Pored toga, rezultati ukazuju na to da su ispitanice koje su zaposlene u državnom sektoru zadovoljnije poslom, čak i od onih žena koje su samozaposlene tj. vlasnice privatnog preduzeća. Interesantno, najmanje je zadovoljstvo poslom među seoskim ženama koje su zaposlene kod člana porodice što može da se objasni nedovoljnim vrednovanjem njihovog rada u porodičnom preduzeću. To je povezano sa „naglašenije patrijarhalno ustrojenom“ pozicijom muškarca u ovim preduzećima (Đurić Kuzmanović, Fischer, Mandić, 2016: 27)³⁰.

Zarada je najčešće navođeni razlog kako zadovoljstva, tako i nezadovoljstva poslom (Sh. 5.). Prema Herbergovoj motivacionoj teoriji (Mojić, 2014: 122-124), zarada se ubraja u ekstrinzične faktore tj. one čije odsustvo čini zaposlene nezadovoljnim. U ovim uslovima, na nezadovoljstvo poslom utiče ne samo odsustvo zarade (u smislu neredovne isplate), već i niska zarada (u odnosu na uloženi rad). S druge strane, rezultati istraživanja ukazuju na to da je zarada za zaposlene ispitanice ujedno i tzv. intrinzični faktor. Naime, u uslovima ekonomske oskudice i otežanog pronalaženja posla, već samo prisustvo novčane nadoknade (ma kolika ona bila) postaje faktorom motivisanosti za rad.

³⁰ Dodatno, autorke (Đurić Kuzmanović, Fischer, Mandić, 2016) ističu da su u mikro i malim porodičnim preduzećima za muškarci češće rezervisane ključne upravljačke pozicije, dok su za žene „u upravljanju porodičnim poslovima najčešće rezervisane druge, neliderske pozicije, pomažuće, tehničkoadministrativne i pomoćne upravljačke, retko upravljačke, ili pak one ostaju u potpunosti isključene iz poslovanja firme, jer im je „mesto u kući“ (Đurić Kuzmanović, Fischer, Mandić, 2016: 39).

Shema 5. Elementi zadovoljstva i nezadovoljstva poslom među zaposlenim seoskim ženama

Izvor: rezultati istraživanja

U „klasične“ intrinzične faktore, ispitanice ubrajaju dobre kolegijalne odnose („*dobra atmosfera na poslu*“), ali i mogućnost napredovanja. Seoske žene zaposlene u državnom sektoru češće ističu važnost ovih faktora nego one koje su zaposlene kod privatnika. Dok su kolegijalni odnosi nešto bitniji motivacioni faktor za starije sredovečne ispitanice (40-49 godina), najmlađe i mlade seoske žene (20-39 godina) su sklonije da kao glavni intrinzični faktor navode mogućnost profesionalnog napredovanja. Rezultati istraživanja pokazuju da što je obrazovni nivo zaposlene seoske žene viši, to se mogućnost napredovanja češće ističe kao dominantan faktor zadovoljstva poslom.

U „klasične“ ekstrinzične faktore ispitanice ubrajaju jasno utvrđena pravila u vezi sa radnim vremenom – naime, ispitanice se često susreću sa problematičnim radnim vremenom što podrazumeva duge radne sate, rad po smenama, neplanirano duže zadržavanje na poslu, kao i rad vikendom.

Očekivano, ovo je znatno veći problem za žene koje su zaposlene u privatnim preduzećima. Takođe, na dugo radno vreme najčešće imaju primedbe ispitanice starosti 30-39 godina koje su posebno opterećene aktivnostima vezanim za vršenje majčinske uloge, ali i poslovima u domaćinstvu. Ovaj problem opterećuje i ispitanice sa srednješkolskim obrazovanjem koje su pretežno zaposlene u trgovini i uslužnom sektoru. S druge strane, nedovoljnu zaradu kao glavni faktor nezadovoljstva poslom češće ističu zaposlene seoske žene sa nižim, ali i višim nivoom obrazovanja. U prvom slučaju, nezadovoljstvo zaradom rezultat je obavljanja slabo plaćenih poslova ili poslova sa neredovnim primanjima, u drugom slučaju, nezadovoljstvo zaradom je često posledica prekvalifikovanosti seoske žene, odnosno, nesklada između obrazovnog nivoa i konkretnog radnog mesta i ostvarene zarade.

Paralelno sa relativno visokim učešćim ispitanica koje nisu zadovoljne poslom koji trenutno obavljaju (48,3% zaposlenih) skoro polovina (delimično) nezadovoljnih ističe da bi dale otkaz ukoliko bi im to finansijska situacija dozvoljavala (Tab. 16).

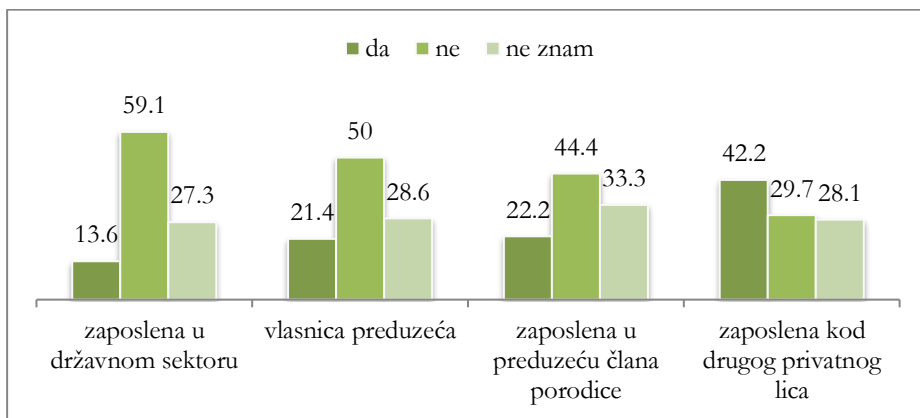
Tabela 16. Stav ispitanica o davanju otkaza, ukoliko bi im to finansijska situacija dozvoljavala, u odnosu na zadovoljstvo aktuelnim poslom

<i>Da li ste zadovoljni poslom?</i>	<i>Da li biste dali otkaz, ako bi vam to finansijska situacija dozvoljavala?</i>			
	<i>Da</i>	<i>Ne znam</i>	<i>Ne</i>	<i>Ukupno</i>
Da	7 (9,1%)	19 (24,7%)	51 (66,2%)	77 (100%)
Delimično	20 (34,4%)	20 (34,4%)	18 (31,0%)	58 (100%)
Ne	14 (100%)	0	0	14 (100%)
Ukupno	41 (27,5%)	39 (26,2%)	69 (46,3%)	149 (100%)

Izvor: rezultati istraživanja

Što je nezadovoljstvo poslom izraženije, to je spremnost ispitanica na davanje otkaza (u uslovima obezbeđene finansijske sigurnosti) veća ($\chi^2=70,2,243$, $p=.000$). Stoga, ne čudi što su sve ispitanice koje navode da su u potpunosti nezadovoljne spremne da napuste posao koji trenutno obavljaju.

Grafikon 12. Spremnost na davanje otkaza, u zavisnosti od sektora zaposlenja ispitanice

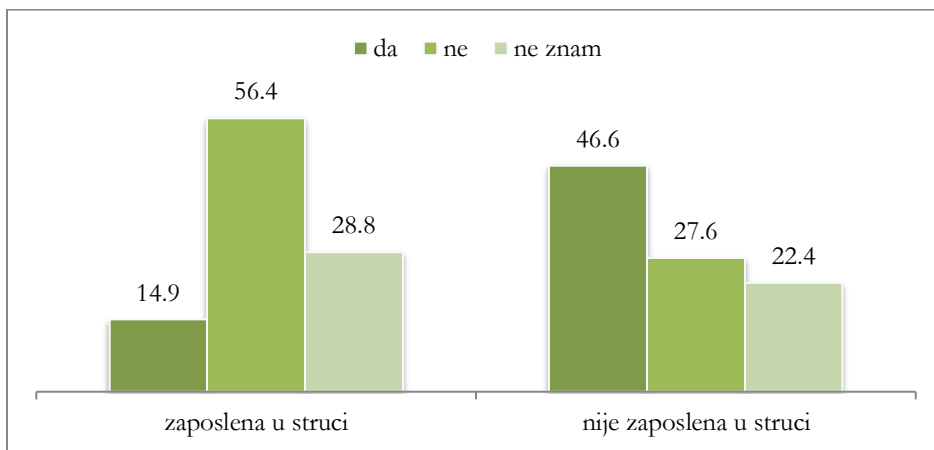

Izvor: rezultati istraživanja

Interesantno je da bi skoro svaka deseta zaposlena seoska žena koje je zadovoljna trenutnim radnim mestom takođe rado dala otkaz, kada bi bila u finansijskoj prilici. To potvrđuje da za ove žene radna funkcija i (relativna) ekonomska samostalnost nisu od presudnog značaja u kreiranju ličnog identiteta i formiranja porodičnog i društvenog položaja. Pored ovog, spremnost na otkaz je najizraženija među ispitanicama koje su zaposlene u privatnom preduzeću drugog lica (Graf. 12.), među onima koje nisu zaposlene u struci (Graf. 13.), kao i među zaposlenima u ugostiteljstvu³¹.

³¹ Prema rezultatima istraživanja, čak 75% ispitanica zaposlenih u ugostiteljstvu ističe da bi rado dalo otkaz kada bi bile finansijski obezbeđene. Pored toga, to često navode i ispitanice zaposlene u trgovini (53,3%). Nasuprot njima nalaze se seoske žene zaposlene u obrazovanju (svega 10,3% ističe da bi napustile posao), zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti

Grafikon 13. Spremnost na davanje otkaza, u zavisnosti od toga da li ispitanica obavlja posao u struci

Izvor: rezultati istraživanja

Istraživanje je pokazalo da se seoske žene najčešće zapošljavaju u svome selu (46,6% svih zaposlenih ispitanica) ili u obližnjem gradu (41,3%), dok u nekom drugom selu radi svaka osma zaposlena seoska žena. Struktura delatnosti u kojima su zaposlene seoske žene varira u odnosu na mesto zaposlenja. Tako, žene koje su zaposlene u svome selu najčešće obavljaju zanimanje u nekom od sektora koji su tipični za ruralnu ekonomiju – npr. trgovina (28,6%) ili uslužne delatnosti (17,1%), ali i u obrazovanju (17,3%). Za razliku od ovog, ispitanice koje dnevno migriraju u grad najčešće rade u zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti (petina njih) i prerađivačkoj industriji (16,1%).

Ukoliko posmatramo profile žena zaposlenih u selu i onih koje dnevno migriraju sa sela u grad radi obavljanja posla videćemo da su među njima

(16,7%). Uočene razlike u spremnosti ispitanica da daju otkaz mogle bi da se objasne razlikama u karakteristikama samih poslova (pre svega, sigurnosti zaposlenja i uslovima rada). Ne treba zaboraviti da ispitanice koje su zaposlene u ugostiteljstvu i trgovini najčešće rade u privatnom sektoru, dok se poslovi u obrazovanju, socijalnoj i zdravstvenoj zaštiti vezuju za javni sektor.

razlike, zapravo, male (Tab. 17.). Rezultati pokazuju da nema statistički značajne razlike među ispitanicama zaposlenim u selu ili gradu s obzirom na njihovu starost, broj članova domaćinstva, obrazovanje, broj zaposlenih članova domaćinstva, kao i subjektivne procenu trenutne materijalne situacije.

Tabela 17. Profil seoske žene zaposlene u selu i gradu

<i>Obeležje</i>	<i>Žene zaposlene u svom/ susednom selu</i>	<i>Žene zaposlene u gradu</i>
Starost	37,2	35,0
Udeo sa osnovnim obrazovanjem	6,8%	8,1%
Udeo sa višim i visokim obrazovanjem	38,6%	33,9%
Prosečan broj članova domaćinstva	4,2	3,7
Zanimanja ispitanica	Radnica (33,0%) Službenica (18,2%) Trgovkinja (15,9%) Stručnjakinja (12,5%) Zanatlička (12,5%) Direktorka (6,8%)	Radnica (46,8%) Službenica (29,0%) Stručnjakinja (12,9%) Trgovkinja (6,4%) Zanatlička (4,8%)
Udeo ispitanice koje procenjuju materijalnu situaciju kao dobru	73,9%	72,6%
Udeo udatih	80,6%	70,9%
Udeo nikad udanih	11,3%	9,7%
Prosečan broj rođene dece	1,8	1,6
Udeo onih koje do sada nisu rađale	12,5%	21,3%

Izvor: rezultati istraživanja

No, žene koje su zaposlene u svom ili (najčešće) susednom selu su u proseku oko dve godine starije od onih koje dnevno, radi posla, migriraju u grad. Suprotno očekivanom, među ispitanicama koje su zaposlene u gradu više je onih sa najnižim, a manje onih sa najvišim nivoom obrazovanja. Prvi podatak nam ukazuje na to da grad nudi veće mogućnosti za zapošljavanje onih koje se, uslovno rečeno, mogu identifikovati kao manje atraktivna

radna snaga - takve ispitanice se, pre svega, zapošljavaju na poslovima koji su niže plaćeni, privremeni/povremeni i sl. S druge strane, ukoliko podatak o većem udelu visokobrazovanih žena koje rade u selu „propustimo“ kroz strukturu njihovih zanimanja, onda postaje jasno da seoske žene često obavljaju poslove za koje su prekvalifikovane, što je posledica oskudne ponude zaposlenja u lokalnoj/ruralnoj ekonomiji. Statistički značajna je razlika u stepenu razvijenosti opštine u kojoj je mesto prebivališta ispitanica, s obzirom na to da li su zaposlene u selu ili u gradu ($t=5,734$, $p=.000$), tako da ispitanice zaposlene u gradu češće žive u razvijenijim opštinama od onih koje su zaposlene u selu.

Veći broj članova domaćinstva i veći udeo udatih ispitanica među ženama koje su zaposlene u selu možemo da objasnimo hipotezom o odgovornosti u domaćinstvu – naime, kako je način organizovanja i distribucije ženinog ukupnog raspoloživog vremena određen ne samo njenim potrebama, već i potrebama drugih članova domaćinstva (često u značajnijoj meri!), onda ne čudi što ispitanice koje su supruge i domaćice traže i biraju zaposlenje koje je bliže mestu stanovanja, odnosno, prostoru u kojem one obavljaju svoje „neradne“ uloge (Чикић, Стојић, 2017).

Strukture najčešćih zanimanja ispitanica s obzirom na to da li su zaposlene u selu ili gradu su veoma slične. Većina seoski žena obavlja zanimanja koja ih svrstavaju u niži i srednji društveni sloj (radnice i službenice). Očekivano, među ženama koje su zaposlene u svom ili obližnjem selu više je onih koje obavljaju posao u trgovini ili se bave zanatom, dok je među ispitanicama zaposlenim u gradu više radnica i službenica što je posledica prostorne alokacije ovih sektora delatnosti. Nema razlike u pogledu broja stručnjakinja među ženama zaposlenim u selu i gradu, dok, interesantno, među ženama koje su zaposlene u gradu nema niti jedne koja obavlja funkciju rukovodioca/direktorke. Ovo može da se objasni karakterom preduzeća/organizacija na čijem čelu se seoske žene nalaze.

Iako skoro svaka druga zaposlena seoska žena u nekom meri nije zadovoljna poslom koji trenutno obavlja, njih svega 28,2% je pokušalo da nađe novo zaposlenje. Veću spremnost da potraže novo radno mesto

pokazuju sredovečne ispitanice (40-49 godina) koje imaju višegodišnje radno iskustvo. Osim njih, razvedene ispitanice češće ističu da su pokušale da pronađu novo zaposlenje – glavni razlog tome je činjenica da su one jedini hranilac u jednoroditeljskoj porodici i da od njihove zarade najviše zavisi visina kućnog budžeta. Osim toga, razvedene ispitanice neretko promenom radnog mesta pokušavaju bolje da koordiniraju radne i privatne/porodične obaveze. Na posletku, za promenom radnog mesta kao rešenjem nezadovoljstva trenutnim poslom češće posežu one seoske žene koje materijalnu situaciju u svom domaćinstvu opisuju kao veoma lošu, što ujedno ukazuje na dominaciju ekstrinzičnih motiva prilikom zapošljavanja.

Prema podacima poslednjeg popisa stanovništva, u Vojvodini zbog posla na dnevnom nivou migrira više od 40.000 seoskih žena (P3C, 2013: 36). Analize pokazuju da „koeficijenti feminizacije aktivnih dnevnih migranata u ostalim naseljima imaju manje vrednosti u odnosu na koeficijente feminizacije aktivnih dnevnih migranata u gradu što označava slabiju dnevnu mobilnost žena iz ostalih naselja u odnosu na žene iz grada“ (Чикић, Стојшин, 2017: 246). Rezultati popisa, kao i prethodno prikazani rezultati istraživanja pokazuju da je najčešće reč o kraćoj migratornoj distanci (naselje iste opštine). Međutim, u uslovima ograničene ponude i velike potražnje za radnim mestima postavlja se pitanje spremnosti radne snage na mobilnost. Ta mobilnost ne podrazumeva samo već pomenute dnevne migracije, već i trajniju prostornu pokretljivost, u smislu trajnog preseljenja u drugo mesto.

Od ukupnog broja zaposlenih seoskih žena, njih 35,8% iskazuje spremnost da se zbog boljeg posla preseli u neko udaljenije mesto. Međutim, ove ispitanice ističu da bi to učinile uz jedan obavezan uslov – samo ako se porodica preseli zajedno sa njima. Naravno, reč je o zaposlenim ženama koje su u braku i imaju jedno ili više dece. Osim toga, ovo češće ističu i žene koje ne rade u struci, kao i one koje rade na slabije plaćenim pozicijama (npr. radnice), kao i na sezonskim poslovima (npr. u ugostiteljstvu). S druge strane, navedeni uslov nije obavezujući za 12% ispitanica koje ističu da bi se zbog posla preselile u drugo mesto – to su

mahom mlađe žene, neudate. Preseljenje u udaljenije mesto radi boljeg posla nije opcija za svaku treću zaposlenu seosku ženu.

Rezultati ovog, kao i drugih istraživanja govore o otežanoj zapošljivosti žena u savremenom srpskom društvu, a posebno žena iz ruralnim područja (Cvejić i sar., 2010; Babović, Vuković, 2008; Bogdanov i sar. 2011; Blagojević, 2010; Перповић, 2018). Bogdanov i saradnici (2011: 29) navode niz strukturalnih faktora ove pojave – „odsustvo razvoja nepoljoprivrednih delatnosti u ruralnim sredinama, nepovoljna infrastrukturna opremljenost seoskih zajednica, udaljenost od gradskih, a time i industrijskih i uslužnih centara,..., politika podsticanja zapošljavanja u značajnoj meri zaobilazi ruralne sredine,..., programi podrške poljoprivrednoj proizvodnji namenjeni su gazdinstvima, a žene se retko nalaze u ulozi nosioca poljoprivrednog gazdinstva, zbog čega ne mogu autonomno ni da konkurišu za ove programe“. Ovih faktora svesne su i same seoske žene (Sl. 5.).

Slika 5. Glavni razlozi otežane zapošljivosti seoskih žena

Izvor: rezultati istraživanja

Prema njihovom mišljenju, osnovni problem sa kojim se susreću prilikom zapošljavanja jeste nedostatak radnih mesta (35,6% ispitanica ističe ovo kao

glavni razlog). Prema ispitanicama, slaba potražnja za (ženskom) radnom snagom rezultat je nepovoljnog odnosa između, s jedne strane, velike ponude/konkurencije i, s druge strane, nerazvijenosti (ruralne) privrede. Ispitanice ističu da je ruralna ekonomija devastirana – ona je svedena na nekoliko delatnosti, mahom slabo plaćenih. Među njima prednjači poljoprivreda u kojoj, i kada ima posla, to je sezonski/privremen i loše plaćen posao, sa nepovoljnim uslovima rada. Osim toga, rad u poljoprivredi se ne smatra poželjnim zanimanjem, posebno ne za ženu.

Drugi ključan razlog nepovoljnog položaja seoskih žena na tržištu ponude radne snage jeste njihova kvalifikovanost – svaka sedma ispitanica smatra da postoji nesklad između obrazovanja seoskih žena i ponude poslova. Nekompatibilnost obrazovanja i ponude zaposlenja se manifestuje kako u pogledu kvantiteta, tako i kvaliteta. U prvom slučaju, ispitanice navode diskrepanciju između obrazovnog nivoa seoskih žena i tražene stručne sprema na tržištu rada. Prema njihovom mišljenju, obrazovni nivo seoskih žena je najčešće niži u odnosu na potrebe zaposlenja (*„seoske žene nisu dovoljno obrazovane“*). S druge strane, raskorak u kvalitetu podrazumeva neusklađenost obrazovnih profila seoskih žena u odnosu na potrebe stručnog obrazovanja za obavljanje ponuđenih poslova. Osim navedenog, potreba da se putuje do radnog mesta takođe deluje ograničavajuće na mogućnost zapošljavanja seoskih žena – ovo ističe svaka osma ispitanica. Dnevno migriranje limitira socijalnu atraktivnost žena na tržištu rada zbog velikih putnih troškova koje poslodavac često nije spreman da snosi (posebno, kada je reč o privatnom sektoru), kao i nedovoljne saobraćajne povezanosti sela sa gradom. Osim toga, ispitanice ističu da i seoske žene nisu spremne da putuju radi posla što je povezano sa četvrtim razlogom njihove slabe zapošljivosti – porodičnim razlozima (7% ispitanica). Reč je, zapravo, o grupi razloga u kojima se čitaju rodno determinisane karakteristike odnosa i uloga u seoskoj porodici. S jedne strane, tu su porodične obaveze koje proizilaze iz ženinih uloga u biološkoj i socijalnoj (re)produkciji. Supružničke, majčinske i domaćičke obaveze seoske žene su prihvaćene (u procesu rodne socijalizacije), ali i društveno nametnute (usled

karakteristika ruralnog rodnog režima). Stoga, ne čudi što neke od ispitanica navode da upravo stavovi i ponašanje članova porodice predstavljaju glavnu prepreku ženinom zapošljavanju jer:

- a) ne razumeju obim ženinih porodičnih i kućnih obaveza i ne nude pomoći ili
- b) sputavaju ženu da „*izđe iz kuće*“, braneći joj direktno ili posredno (kroz isticanje da je ženino mesto „*uz muža i decu*“).

Karakteristike ruralnog rodnog režima ne ogledaju se samo u porodičnim razlozima slabe zapošljivosti seoskih žena, već i u obeležjima rodne diskriminacije u širim društvenim okvirima. Ispitanice smatraju da se u našem društvu žene *en general* (a posebno seoske žene!) smatraju manje poslovno sposobnim. Ove ispitanice (5,6%) ističu da se ženama negira profesionalna veština, kao i da će poslodavac (posebno u privatnom sektoru) uvek radije zaposliti muškarca jer njegovo učestvovanje u ekonomskoj (re)produkciji nije determinisano ulogama u biološkoj (re)produkciji. Na posletku, kao jedan od ključnih razloga otežanog zapošljavanja, ispitanice navode i nedostatak socijalnog kapitala kod seoskih žena. Malo veza i poznanstava koje bi mogle da iskoriste za pronalaženje radnog mesta, ispitanice povezuju i sa limitiranim pristupom važnim informacijama o zapošljavanju.

Nasuprot većini koja uzroke slabe zapošljivosti seoskih žena nalazi u „spoljnim“ razlozima nalazi se stav 2,6% ispitanica koje glavnu prepreku zapošljavanju vide u samim ženama. Stav ovih anketiranih je da seoske žene neće da rade van kuće. Prema njihovom mišljenju, žene u selima „*puno biraju*“, ali i „*nemaju dovoljno volje i upornosti*“ u traženju zaposlenja. Osim toga, ispitanice koje navode ovaj razlog ističu da seoske žene prihvataju tradicionalnu ulogu, kao i da se zadovoljavaju „*sitnim*“, da misle da je „*zarada od poljoprivrede dovoljna*“. Na posletku, svega šest od ukupno 503 ispitanice ističe da nema problema u zapošljavanju seoskih žena – ove ispitanice smatraju da „*svaka žena može da nađe posao, samo ako hoće*“.

ŽENSKO RURALNO PREDUZETNIŠTVO I DIVERZIFIKACIJA RURALNE EKONOMIJE

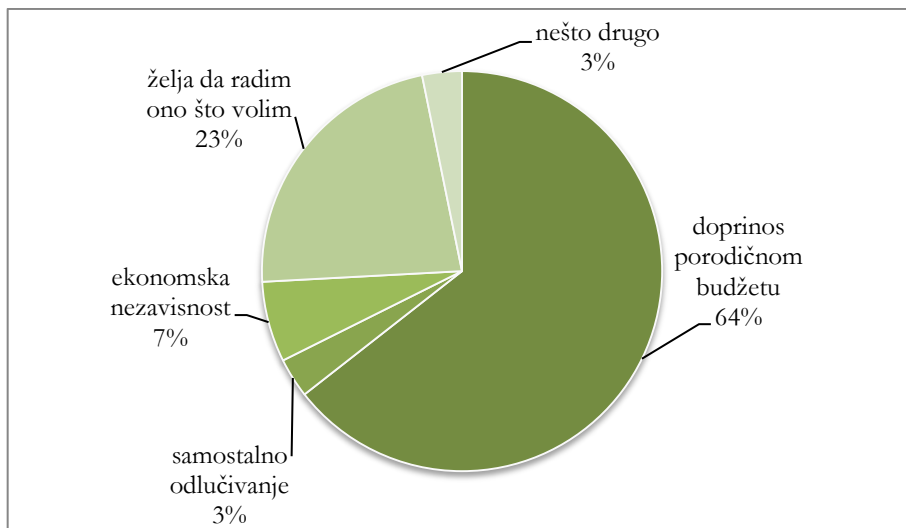
Važan element istraživanja uloge seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti odnosi se na njihove preduzetničke sklonosti i mogućnosti. Nema mnogo pouzdanih podataka o obimu ženskog preduzetništva u Srbiji. Jedna od retkih je *Polazna studija o preduzetništvu žena u Srbiji*, prema kojoj je u 2012. godini 25,8% registrovanih preduzeća bilo su u vlasništvu i pod upravom žene, a u još 2,6% žene su delile vlasničku i upravljačku funkciju sa muškarcem (Babović, 2012: 46). Žene su ređe preduzetnice u pravno kompleksnim preduzećima, o čemu svedoči podatak da privredna društva čije su vlasnice/upravnice čine svega 4,2% od ukupnog broja aktivnih preduzeća (Babović, 2012: 47), odnosno, svako peto privredno društvo. Preduzetnice su najčešće vlasnice malih, lokalnih preduzeća u sektoru trgovine i usluga (Babović, 2012: 52-54), a njihova preduzeća karakteriše veća stopa zatvaranja.

Sistematični podaci o ruralnom ženskom preduzetništvu još su ređi. Osim nekoliko radova koji se bave uslovima za njegov razvoj (Мунитлак Ивановић, Митић, Распоповић, 2016; Цвијановић, Војновић, Лазић, 2011; Maksimović, Otović, Demirović, Vermazović, 2016) i projekata koji na praktičnom nivou pokušavaju da postaknu žene da se ekonomski aktiviraju (npr. Ženska preduzetnička mreža organskih proizvođača, IPA projekat *Poslovno povezivanje žena koje žive u ruralnom području*), nema sistematične baze podataka o preduzećima u kojima su vlasnice/upravnice seoske žene.

Rezultati istraživanja ukazuju na nizak nivo preduzetničke prakse među seoskim ženama – svega 6,4% ispitanica navodi da je započelo sopstveni posao. Pored njih, petina žena je razmišljala o tome, ali nisu preduzele konkretne preduzetničke korake. Seoske žene najčešće pokazuju

preduzetničku inicijativu u okviru tzv. ženskog sektora (46,8%) što znači da su ispitanice najčešće pokretale sopstveni posao u vezi sa negom i lepotom (frizerski salon, manikir, pedikir, solarijum), odevanjem (krojački salon), pripremom, preradom i prodajom hrane (proizvodnja i prodaja kora, pita, peciva, kolača, zimnice, mlečnih prerađevina), brigom o deci (dečija igraonica) i uzgojem i prodajom cveća (cvečara). Svaka peta preduzetnica je pokrenula posao u poljoprivredi (tov i prodaja pilića, plantaža lešnika, zasad voća) ili posao koji je vezan za poljoprivredu (poljoprivredna apoteka, prodavnica stočne hrane). No, i ovde se uočava da pokrenuti poslovi pripadaju domenu „ženskih“ poslova u poljoprivredi. Među ostalim poslovima koje pokrenule, ispitanice navode pružanje različitih usluga (knjigovodstvene, fotografske usluge i ugostiteljstvo), kao i trgovinu robom široke potrošnje.

Želja da se doprinese porodičnom budžetu je osnovni motiv za otpočinjanje sopstvenog posla za većinu seoskih žena (Graf. 14.). Ovaj motiv posebno ističu sredovečne seoske žene koje su ujedno i najčešće „žrtve“ tranzicije. Pored toga, to su preduzetnice koje žive u domaćinstvima sa mešovitim izvorom prihoda, gde se prihod od ženinog posla (najčešće) posmatra kao dopuna muževljevom prihodu iz poljoprivrede. Ekonomski motivi pokretanja posla, osim kao dopuna zarade, prisutni su i u formi želje žene da bude ekonomski nezavisna (7% preduzetnica ističe ovaj motiv kao dominantan). Ovaj motiv prisutniji je kod mlađih ispitanica, kao i kod onih koje žive u domaćinstvima sa nepovoljnijom finansijskom situacijom gde se finansijska nezavisnost posmatra kao svojevrsan akt slobode, autonomnosti, kao sredstvo za popravljjanje sopstvene pozicije u porodičnom domaćinstvu.

Grafikon 14. Osnovni motivi za otpočinjanje sopstvenog posla

Izvor: rezultati istraživanja

Osim ekonomske motivacije, skoro četvrtina seoskih preduzetnica ističe da su posao započele kako bi radile ono što vole. Ovakav stav se oslanja na koncept preduzetništva životnog stila (Неделькович, Чикић, 2019). U ovom obliku preduzetništva, nematerijalna motivacija je primarni pokretač – posao se pokreće kako bi se promovisale i sačuvale određene vrednosti, verovanja, interesi koji su bitni preduzetniku u njegovom privatnom životu. Kako ističu Butner i Mur (Buttner, Moore, 1997), na preduzetništvo životnog stila se gleda kao na odluku o pokretanju posla koji neće biti osnov za obrazovanje karijere, već strategija za samoostvarenje. Stoga, ne čudi što preduzetnici životnog stila često i rado doprinose društvenom životu zajednice u kojoj žive. Iako je prisutna dilema ko je „bolji“ u preduzetništvu životnog stila - žene ili muškarci – činjenica je da se žene često opredeljuju za ovaj tip preduzetničke aktivnosti jer, osim promovisanja za njih bitnih ideja, na ovaj način lakše povezuju svoj privatni i poslovni život.

Većina seoskih žena koje nikada nisu pomišljale da započnu sopstveni posao kao glavni razlog za to navode da nisu ni imale potrebe za tim (37,3%). Ovaj razlog posebno ističu starije ispitanice koje su trenutno zaposlene (posebno, one koje su zaposlene u državnim preduzećima) ili su bile zaposlene, a sada su u penziji. Međutim, interesantno je da je ovaj razlog glavni i među trenutno nezaposlenim seoskim ženama (Tab. 18.) što, zapravo, ukazuje na njihovo prihvatanje uloge domaćice i zadovoljstvo trenutnim finansijskim stanjem u domaćinstvu.

Tabela 18. Stav seoskih žena o glavnim razlozima za nepočinjanje sopstvenog posla, prema radnom statusu

<i>Radni status ispitanice</i>	<i>Razlozi za nepočinjanje sopstvenog posla</i>					
	<i>Nedostatak vremena</i>	<i>Nedostatak sredstava</i>	<i>Nedostatak hrabrosti</i>	<i>Nemam potrebe</i>	<i>Nešto drugo</i>	<i>Ukupno</i>
Zaposlena u državnom sektoru	7,3	30,9	9,1	41,8	10,9	100,0
Zaposlena kod privatnika	10,0	54,0	14,0	20,0	2,0	100,0
Zaposlena u priv. preduzeću člana porodice	33,3	16,7	16,7	33,3	0	100,0
Nisam zaposlena	11,3	33,3	12,8	34,8	7,8	100,0
Još se školujem	0	44,4	0	22,2	33,3	100,0
U penziji	7,9	25,4	5,6	47,6	13,5	100,0
Ukupno	9,3	33,3	9,6	37,4	10,4	100,0

Izvor: rezultati istraživanja

Trećina ispitanica navodi da o pokretanju privatnog posla nisu razmišljale jer za to nemaju potrebna sredstava. Ovaj razlog prisutan je kod svih ispitanica (bez obzira na njihov radni status) i posledica je ograničenog posedovanja ili neposedovanja finansijskog kapitala ili njegovih izvora – naime, svega 35,7% ispitanica su vlasnice stambenog objekta u kojem žive, od čega je 40% reč o suvlasništvu nad nekretninom. Odsustvo sklonosti riziku ili nedostatak preduzetničke hrabrosti je razlog za nezapočinjanje

sopstvenog posla po svedočenju svake desete ispitanice („*volela bih da čuvam decu, ali nemam bratbrosti... imala sam još ideja, ali posle samo stanem i pitam se da li ću ja to moći, da li sam dovoljno sposobna... i onda odustanem*“). Isto toliko seoskih žena ističe da za to nikada nisu imale dovoljno vremena.

Ranija istraživanja (Babović, 2012) govore o poteškoćama sa kojima se susreću žene preduzetnice. O tome svedoče i rezultati ove analize jer šest od deset ispitanica govori o problemima sa kojima su se suočile prilikom započinjanja sopstvenog posla – o tome češće svedoče sredovečne i starije preduzetnice, one sa nižim i srednjim obrazovanjem, kao i one koje žive u domaćinstvima sa nepovoljnim materijalnim statusom. Na osnovu rezultata istraživanja izdvajaju se dva ključna problema sa kojima se suočavaju seoske preduzetnice: finansijski problemi i administrativne poteškoće. U prvom slučaju, ispitanice ističu nedostatak materijalnih sredstava (posebno, „živog“ novca) da pokrenu posao, ali i nesiguran priliv prihoda koji bi jednom započeti posao učinio održivim („*volela bih da imam još klijenata... ali jasno mi je da je privreda stala... jako je mali broj ljudi koji imaju sopstveni posao*“). Pored toga, značajnu poteškoću predstavlja i obimna i složena administracija kojoj seoske preduzetnice često nisu vične, ali ni dovoljno informisane o zahtevima i procedurama. U ostale prepreke u započinjanju sopstvenog posla, seoske žene ubrajaju:

- velike državne poreze i doprinose koji otežavaju konsolidaciju tek započetog posla,
- često nelojalnu konkurenciju,
- probleme u vezi sa nabavkom potrebne opreme, uspostavljanjem funkcionalne tehnologije za proizvodnju, kao i nabavkom potrebnih sirovina za preradu,
- neprofesionalnost u radu inspekcijских organa i
- problem obezbeđivanja adekvatnog poslovnog prostora (pronalaženje lokala na dobroj lokaciji, cene zakupa lokala i sl.).

S obzirom na otežane „spoljašnje“ uslove za razvoj preduzetništva seoskih žena, postavlja se pitanje koliko je njihovo najbliže okruženje spremno da

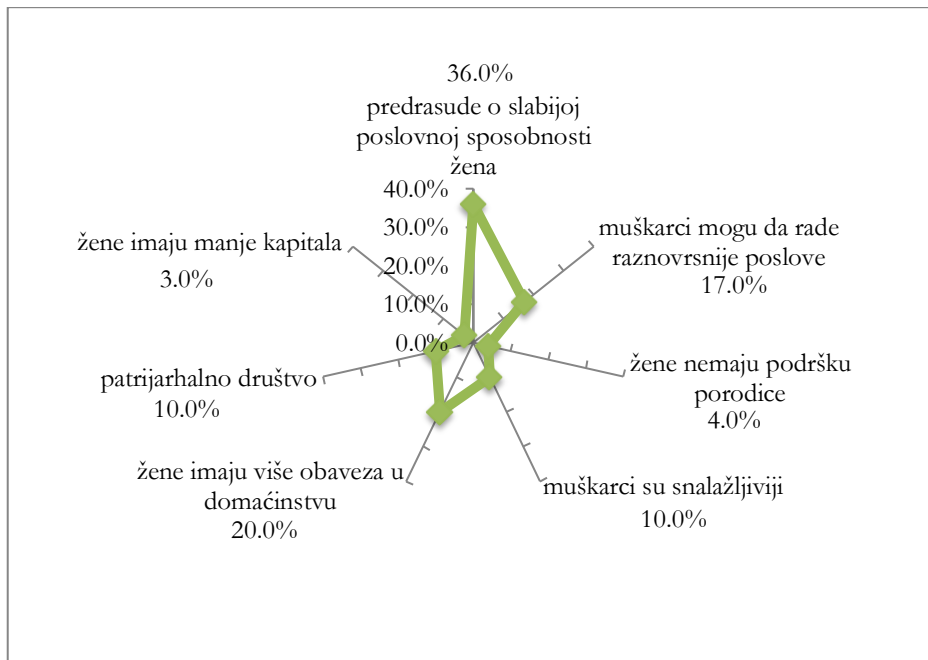
im pomogne u preduzetničkom poduhvatu. Sve preduzetnice navode da su imale pomoć i podršku članova porodice prilikom pokretanja sopstvenog posla. Međutim, uočava se da se nisu sve žene na jednak način mogle osloniti na porodičnu podršku. Iako većina žena ističe da su članovi porodice u nekoj meri bili spremni da podrže njihove preduzetničke poduhvate (81%), svaka peta navodi da je ta pomoć bila delimična, a ponekad i veoma svedena. Ispitanice posebno ističu pomoć i podršku (skoro odrasle) dece kao važan podsticajni faktor za pokretanje sopstvenog posla, što je i u skladu sa njihovom primarnom motivacijom (dopuna porodičnog budžeta).

Osim članova porodice, za pokretanje posla bitna je i podrška lokalne zajednice, posebno u manjim i (relativno) zatvorenim sredinama, poput sela. Rezultati istraživanja pokazuju da je, kada je reč o podršci sela, situacija bitno drugačija u odnosu na pomoć porodice. Naime, čak devet od deset preduzetnica ističe da im selo ni na koji način nije pomoglo u pokretanju sopstvenog posla (*„pravim tradicionalni mokrinski sir i prodajem ga na pijaci u Kikindi... nikada nisam uspela od toga da napravim biznis... nemam dovoljno znanja, a ni podrške od sela i drugih“*). One retke koje su imale podršku lokalne seoske zajednice navode da je ona podrazumevala pomoć u vezi sa administrativnim procedurama, davanje bespovratne novčane pomoći, kao i pomoć u marketingu (npr. besplatno oglašavanje na lokalnom radiju u trajanju od mesec dana).

Za razumevanje preduzetničkih želja, realnih mogućnosti i preferencija seoskih žena od izuzetne je važnosti razumevanje društvenog konteksta u kojem se žensko ruralnog preduzetništvo razvija. Identifikacija obeležja ovog konteksta ne odnosi se samo na utvrđivanje njegovih objektivnih (spoljašnih) karakteristika (mada, bez ovoga pravo tumačenje ruralnog ženskog preduzetništva nije moguće!), već i na saznavanje kako društveni kontekst percipiraju seoske preduzetnice. Rezultati istraživanja ukazuju na to da među seoskim ženama postoji, u izvesnoj meri, svest o dvostrukim preprekama u ostvarivanju preduzetničkih namera – u prvom slučaju, radi

se o rodnim, a u drugom slučaju, o prostorno-društvenim preprekama (Graf. 15.-16.).

Grafikon 15. Percipirani razlozi slabijih preduzetničkih šansi žena u odnosu na muškarce u savremenom srpskom društvu

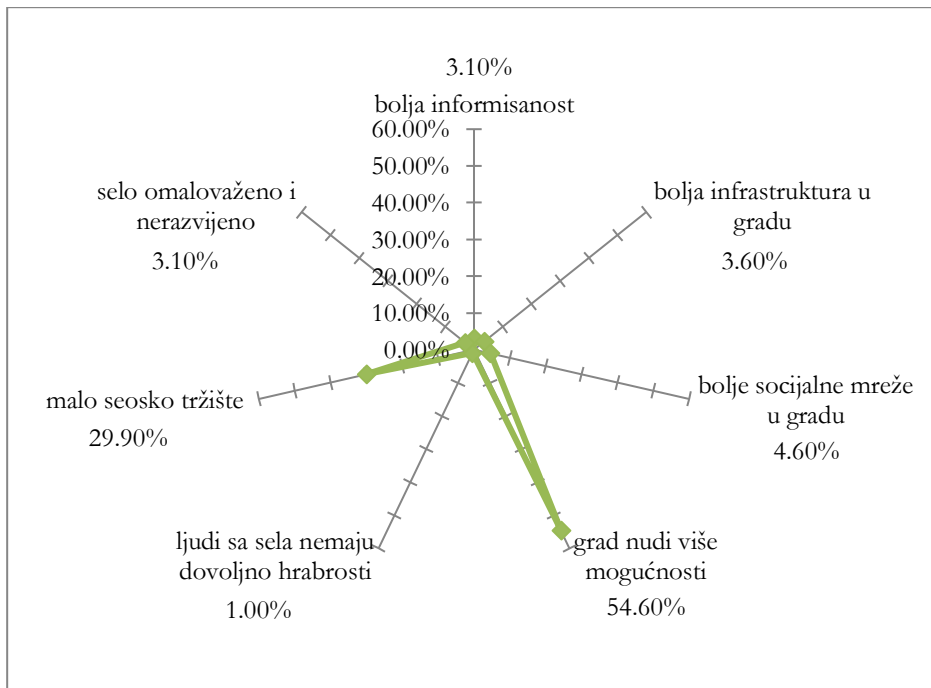

Izvor: rezultati istraživanja

Naime, svaka peta ispitanica, bez obzira na to da li je pokrenula sopstveni posao ili ne, ističe da u savremenom srpskom društvu postoje rodno uslovljene razlike u preduzetničkim šansama, navodeći da su šanse žena da realizuju preduzetničke namere značajno slabije nego šanse muškaraca. Ovo posredno potvrđuju i rezultati istraživanja Babović (Бабовић, 2014a) prema kojima su žene u savremenom srpskom društvu znatno češće preduzetnice iz nužde, a retko preduzetnice šansi. Autorka ističe da je „većina preduzetnica započela samostalni posao primarno zbog toga što

nije mogla na drugi način da reši problem nezaposlenosti, odnosno nekvalitetnog zaposlenja kod drugih poslodavaca“ (Bađović, 2014a: 57).

Grafikon 16. Percipirani razlozi slabijih preduzetničkih šansi ljudi sa sela u odnosu na ljude iz grada u savremenom srpskom društvu

Izvor: rezultati istraživanja

Karakteristike zajednice takođe se smatraju značajnijom preprekom u razvoju preduzetništva jer čak 41,4% ispitanica smatra da ljudi iz sela i ljudi iz grada nemaju jednake mogućnosti za započinjanje sopstvenog posla. Percipiranje preduzetničkih šansi ruralne populacije kao slabijih odgovara nalazima geografskih ekonomista koji ovo objašnjavaju „troškovima transporta i ekonomijom obima“ (Freire-Gibb, Nielsen, 2014: 4). Urbane sredine smatraju se pogodnijim za otpočinjanje sopstvenog posla i

poslovne inovacije što je posledica povoljnih prilika na urbanom tržištu rada (Faggio, Silva, 2014). Za razliku od toga, ruralna populacije se opredeljuje za preduzetništvo kao krajnju opciju tj. „u nedostatku bolje alternative“ (Faggio, Silva, 2014: 82).

Tabela 19. Percepcija rodnih i prostorno-društvenih razlika u preduzetničkim šansama seoskih žena, u zavisnosti od toga da li su one preduzetnice ili ne

<i>Karakter razlika u preduzetničkim šansama</i>	<i>Seoske žene - preduzetnice</i>	<i>Seoske žene koje su razmišljale o pokretanju sopstvenog posla</i>	<i>Seoske žene bez preduzetničkih namera</i>
<i>Rodne razlike</i>			
Jednake šanse i žena i muškaraca	78,1%	62,8%	54,1%
Muškarci imaju veće šanse	12,5%	21,2%	19,5%
Žene imaju veće šanse	0	0	0
Neodlučne	9,4%	16,0%	26,4%
Ukupno	100	100	100
<i>Prostorne razlike</i>			
Jednake šanse i u selu i u gradu	34,4%	41,1%	30,1%
Veće šanse u gradu	46,9%	42,1%	40,8%
Veće šanse u selu	0	0	0
Neodlučne	18,7%	16,8%	29,1%
Ukupno	100	100	100

Izvor: rezultati istraživanja

Ukoliko posmatramo tri grupe seoskih žena s obzirom na njihove preduzetničke namere (žene-preduzetnice, one koji su razmišljale o pokretanju sopstvenog posla i one bez preduzetničkih namera), tada uočavamo da niti jedna grupa ispitanica ne daje osobama sa sela prednost u preduzetničkim šansama (Tab. 19.). Žene sa preduzetničkim iskustvom najslabije percipiraju rodne razlike u preduzetničkim šansama, dok najviše ističu njihovu prostornu uslovljenost. Pritom, dok preduzetničke namere i iskustvo statistički značajno utiču na percepciju rodnih determinisanih preduzetničkih šansi ($t=3,357$, $p=.002$), to nije slučaj kada je u pitanju

percepcija uticaja obeležja prostora/zajednice. Među ženama bez preduzetničkih namera najviše je neodlučnih, što je posledica nedostatka iskustva, kao i nedovoljne informisanosti. Takođe, među ovim ispitanicama najmanje je onih koje smatraju da nema rodnih niti prostorno uslovljenih razlika u preduzetničkim šansama – ovakvi stavovi mogu se smatrati značajnim za oblikovanje odsustva preduzetničkih namera.

ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazuju da uloge i položaj seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti obeležava nekoliko ključnih karakteristika. Prvo, značajan je udeo formalno neaktivnih seoskih žena, što je, pre svega, posledica njihove nepovoljne starosne strukture, ali i visokog učešća seoskih žena koje, bez obzira na godine i obrazovanje, nikad nisu bile zaposlene (domaćice). Među ovim ženama posebno se uočava nepovoljan položaj mladih seoskih žena na tržištu rada – njih, s jedne strane, pritiskaju porodične obaveze (briga o deci i drugim članovima porodice, briga o domaćinstvu), dok, s druge strane, na samom tržištu izostaje dovoljna potražnja tj. nema mogućnosti za novim zapošljavanjima. Osim slabe ponude zaposlenja, otežano zapošljavanje (mladih) seoskih žena rezultat je i nesklada između obrazovanja i ponude poslova, niskog kapaciteta ovih žena za mobilnost, ali i nedostatka socijalnog kapitala. Brojne identifikovane prepreke u zapošljavanju seoskih žena zasigurno su uticale i na njihovu pasivizaciju koja se manifestuje kao odustajanje od aktivnog traženja posla. Ovo je posebno primetno među sredovečnim seoskim ženama, onima sa nižim obrazovanjem, kao i majkama sa većim brojem dece.

Drugo, žensko ruralno preduzetništvo je nerazvijeno što je u velikoj meri posledica niskih preduzetničkih potencijala samih seoskih žena, ali i nedovoljno prepoznatih i podsticanih kapaciteta za diverzifikaciju prihoda i aktivnosti u ruralnoj ekonomiji. Retki primeri ženskog ruralnog preduzetništva pokazuju da se seoske žene najčešće poslovno aktiviraju u domenu tzv. „ženskih“ delatnosti (poslovi u vezi nege i lepote, odevanja, brige o deci, proizvodnje i prerade hrane i sl.). Preovlađuju ekonomski preduzetnički motivi (doprinos porodičnom budžetu, ekonomska samostalnost), ali ima i onih ispitanica koje bi se mogle kvalifikovati kao preduzetnice životnog stila. Bez obzira na dominantne preduzetničke motive, najznačajnije prepreke sa kojima se susreću seoske žene prilikom

pokretanja sopstvenog posla jesu nedovoljna finansijska sredstva i administrativni problemi. Za razliku od porodične podrške, podrška (lokalne) zajednice uglavnom izostaje. Seoske žene preduzetnice uočavaju rodne i prostorne nejednakosti u preduzetničkim šansama.

Treće, rezultati istraživanja pokazuju da se seoske žene neretko zapošljavaju van struke, posebno u slučaju onih koje rade u privatnom sektoru. Takođe, česta je njihova zaposlenost ispod stečenih kvalifikacija što pokazuje da obrazovanje nije garant (adekvatnog) zapošljavanja. Među zaposlenim seoskim ženama primetno je značajno nezadovoljstvo poslom koji se trenutno obavlja, ali i niska aktivnost po pitanju traženja novog radnog mesta. Osim navedenog, rezultati istraživanja pokazuju da se hipotezom o odgovornosti u domaćinstvu može objasniti deo nedostatka kapaciteta za mobilnost seoskih žena, a time (potencijalno) i popravljjanje položaja na tržištu rada.

Četvrto, rezultati pokazuju da čak $\frac{2}{3}$ ispitanica živi na porodičnim gazdinstvima, od čega polovina njih učestvuje u poljoprivrednim radovima (posebno, seoske žene koje nisu formalno zaposlene). Seoske žene su najčešće aktivne u sezonskim poljoprivrednim radovima, odnosno, onda kada postoji izraženija potreba za radnom snagom na gazdinstvu. U tim se slučajevima, kako bi se smanjili troškovi proizvodnje, poseže za besplatnom ženskom radnom snagom. Ovo nam ukazuje na obrazac trošenja ženskih radnih resursa. Rezultati ukazuju na i dalje prisutan tradicionalan obrazac produženog radnog veka u poljoprivredi na gazdinstvu. Uočava se da sa porastom veličine poseda i tržišnosti proizvodnje na gazdinstvu opada aktivnost žena u poljoprivredi. S obzirom na to da seoske žene čine manje od trećine glavne radne snage na porodičnim gazdinstvima ne može se govoriti o feminizacije radne snage u poljoprivredi, a pogotovo ne o sprezi feminizacije radne snage i profesionalizacije u poljoprivredi. Kako porodična gazdinstva funkcionišu po principu sumarnog efekta zajedničkih aktivnosti, a žene su prisutna, ali nedovoljno vidljiva radna snaga u poljoprivredi (u smislu jasnog, društveno vidljivog doprinosa njihovog rada, izraženog kroz materijalnu vrednost), njihovo obrazovanje za poljoprivredu

izostaje. Time se, zapravo, usporava i otežava profesionalizacija rada u poljoprivredi na gazdinstvu. Pored toga, rezultati potvrđuju da je žena kućedomaćin porodičnog imanja najčešće u slučaju absentizma muškog člana domaćinstva koji bi preuzeo ovu ulogu. Osim toga, žena je kućedomaćin i u slučaju kada je muški član domaćinstva zaposlen van gazdinstva, a žena, preuzimanjem njegove uloge, stiče određene socijalne povlastice, bilo za sebe, bilo za gazdinstvo. Uprkos tome što su seoske žene u određenoj meri aktivne u radovima u poljoprivredi, rezultati istraživanja potvrđuju maskulini obrazac donošenja odluka na gazdinstvu.

Peto, i dalje je prisutan obrazac intenzivnog angažovanja seoskih žena u obavljanju poslova u domaćinstvu. Većina ispitanica ističe da svakodnevno obavlja kućne poslove. Pritom, seoske žene retko koriste plaćenu pomoć u kućnim poslovima ističući da im ona nije potrebna. U obavljanju kućnih poslova seoske žene se radije oslanjaju na druge žene u domaćinstvu (npr. majke, ćerke, snaje, svekrve). Ovo ukazuje na prisutnu žensku solidarnost u sferi „nevidljivog“ rada tj. ekonomije brige. Iako većina seoskih žena u obavljanju kućnih poslova provodi više od dva sata dnevno, ističu da nisu preopterećene. Time se, posredno, potvrđuje prihvatanje uloge domaćice, što je uslovljeno rodnom socijalizacijom prema obrascima dominantnog ruralnog rodnog režima.

Rezultati istraživanja potvrđuju glavnu hipotezu – seoske žene imaju aktivnu ulogu u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti, s obzirom na to da na različite načine participiraju u obezbeđivanju prihoda (kroz formalno zaposlenje, kroz rad u poljoprivredi na gazdinstvu, kroz preduzetništvo). Dodatne pretpostavke su se takođe pokazale opravdanim jer se participacija seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti ne vrednuje na odgovarajući način. To se najbolje vidi na primerima svakodnevnih praksi kao što su odlučivanje na poljoprivrednom gazdinstvu (odsustvo žena iz donošenja odluka) ili rad u porodičnom preduzeću (njihovo nezadovoljstvo radom). Samim tim, jasno je da je prisutan nesklad između uloga koje seoske žene obavljaju i njihovog položaja u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Uočeni nesklad posledica je obeležja aktuelnog ruralnog rodnog

režima koji determiniše rodno očekivana ponašanja, ali distribuciju, posjedovanje i upotrebljivost raspoloživih kapitala koji omogućavaju bolje pregovaračke pozicije u društvenim odnosima, kako u privatnoj, tako i u javnoj sferi. Stoga ne čudi što je prisustvo seoskih žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti limitirano, ali podrazumevajuće i očekivano – njihovi potencijali se koriste, posebno kada su jeftini ili pak potpuno besplatni (npr. rad na gazdinstvu, neplaćeni rad u domaćinstvu, rad u porodičnom preduzeću, neadekvatno vrednovan rad formalno zaposlenih).

Na posletku, može da zaključi da uprkos (limitiranom, ali prisutnom) zapošljavanju seoskih žena van gazdinstva i obrazovanju za nepoljoprivredna zanimanja, ranije utvrđena dinamika rodni odnosa se ne menja značajnije. Obim i karakteristike angažovanja seoskih žena u sferi „nevidljivog“ i „vidljivog“ rada, kao i odnos ovih angažovanja neposredno proizilaze iz obeležja rodne podele rada koja je povezana sa unutarporodičnom organizacijom i odnosim. To, zapravo, znači da su obim, način i šanse za participaciju žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti određeni (re)tradicionalizovanim rodni ulogama i stereotipama koji proizilaze iz (post)tranzicijskih ograničenja društva polu-periferije.

Longov akterski pristup pokazao se korisnim u istraživanju participacije žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Naime, participacija je ovde tumačena kao delanje, a njeni oblici formiraju se (kako je pokazano) kroz društvene uloge i položaje seoskih žena, a time i kroz društvene odnose u koje one stupaju u ruralnom prostoru i van njega. Pri tome, seoske žene raspolazu različitim potencijalima za delanje koji proizilaze iz njihovih (manje ili više) uspešnih pregovora za predstavnicima drugih aktera koji participiraju u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti.

Ruralni rodni režim takođe predstavlja validnu konceptualnu matricu za istraživanje participacije žena u ekonomskoj (re)produkciji ruralnosti. Rezultati istraživanja upućuju na zaključak da obeležja ruralnog rodni režima ne oblikuju seoske žene kao homogenu društvenu grupu, već se njihove specifičnosti „čitaju“ upravo u različitim praksama participacije u ekonomskoj (ali i biološkoj i socijalnoj) (re)produkciji ruralnosti. To znači

da ruralni rodni režim možemo da tumačimo kao jedan od mehanizama uspostavljanja odnosa moći u ruralnim zajednicama koji određuje mogućnost raspolaganja kapitalima, kao i modalitete participacije u različitim društvenim procesima.

Literatura

1. Arnstein, S. A 1969. Ladder of Citizen Participation. *JAIPI*. 35 (4): 216-224.
2. Asztalos Morell, I., B. Bock. 2008. Rural gender regimes: the development of rural gender research and design of a comparative approach. In: I. Asztalos Morell, B. Bock (ed.). *Gender Regimes, Citizen Participation and Rural Restructuring (Research in Rural Sociology and Development, Volume 13)* Emerald Group Publishing Limited, pp.3 – 30.
3. Babović, M. 2007. *Položaj žene na tržištu rada u Srbiji*. Beograd: Savet za ravnopravnost polova Vlade Republike Srbije – UNDP.
4. Babović, M. 2010. *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi – Evropska unija i Srbija*. Beograd: SUSCG – ISIS FF – SeConS.
5. Babović, M. 2012. *Profil preduzetnica u Srbiji*. Beograd: Program UN za razvoj.
6. Бабовић, М. 2014. Родни аспекти приступа економским ресурсима у процесима територијализације: истраживање у Златиборском региону. *Социолошки преглед*. 48 (3): 353-381.
7. Бабовић, М. 2014а. *Положај жена у бизнис сектору у Србији*. Београд: Министарство за рад, запошљавање, борачка и социјална питања.
8. Babović, M., O. Vuković. 2008. *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*. Beograd: UNDP.
9. Barbić, A. 1984. Seoske žene zaposlene izvan gospodarstva. *Sociologija sela*. 22 (83/86): 61—72.
10. Barbić, A. 1988. Farm Women in Decision-making Processes: Yugoslav Experience. *Sociologia Ruralis*. 28 (4): 293-299.
11. Barbić, A. 1989. Možnosti mladih kmetov, da si ustvarijo družino. *Sodobno kmetijstvo* 20 (3):113- 118.
12. Blagojević, M. 2008. *Seoske ženske organizacije u Vojvodini*. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova.
13. Blagojević, M. 2010. *Žene na selu u Vojvodini – svakodnevni život i ruralni razvoj*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
14. Blagojević Hjuson, M. 2013. *Rodni barometar u Srbiji: razvoj i svakodnevni život*. Beograd: UN Women.
15. Bock, B. 2006. Introduction: Rural gender studies in north and south. In: B. Bock, S. Shortall (Eds.) *Rural Gender Relations: Issues and Case Studies*. UK: CABI Publishing. Pp. 1-18.

16. Богинић, В. 1884. *О облику названом инокоштина*. Београд: Штампарија Напредне странке.
17. Bogdanov, N. 2007. *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP.
18. Bogdanov, N., S. Tomanović, S. Cvejić, M. Babović, O. Vuković. 2011. *Pristup žena i dece uslugama u ruralnim oblastima Srbije i predlog mera za unapređenje stanja*. Beograd: MDGF.
19. Богданов, Н., М. Бабовић. 2014. Радна снага и активности пољопривредних газдинстава. Београд: Републички завод за статистику.
20. Bogdanov, N. 2015. *Ruralni razvoj i ruralna politika*. Beograd: Ekonomski institut.
21. Bošković, O., N. Njegovan. 2012. Gender inequality in the Serbian labour market. *Economic annals*, 57 (192): 113-135.
22. Brandth, B. 2003. Gender identity in European family farming: a literature review. *Sociologia ruralis*. 42(3): 181-200.
23. Buttner, E. H., & Moore, D. P. 1997. Women's organizational exodus to entrepreneurship: Self-reported motivations and correlates with success. *Journal of Small Business Management*. 35 (1): 34-46.
24. Cavaye, J. 2001. Rural Community Development – New Challenges and Enduring Dilemmas. *Journal of Regional Analysis and Policy*. 31: 109-124.
25. Cifrić, I. 2016. Ruralni razvoj u globalizaciji. U: Vujović, S. (prir.) *Sociologija ruralnog razvoja*. Beograd: Zavod za udžbenike. str.179-198.
26. Cvejić, S., M. Babović, M. Petrović, N. Bogdanov, O. Vuković. 2010. *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP.
27. Цвијановић, Ј., Б. Војиновић, Ј. Лазић. 2011. Истраживање заинтересованости жена за предузетништво у агробизнису. *Економика пољопривреде*. 58(1): 67-79.
28. Černič-Istenič, M. 2006. Farm women in Slovenia. in: Bock, B., Shortall, S. (eds.). *Rural gender relations : issues and case studies*. Wallingford; Cambridge, Ma: CABI Publishing, pp. 63-96.
29. Чикић, Ј., М. Петровић, Ж. Петровић. 2011. Жене у селу и развој предузетништва. *Економика пољопривреде*. 58 (1): 223-230.
30. Čikić, J. 2015. Transformacija ruralnog prostora u savremenim društvima. U: P. Milenković, S. Stojšin, A. Pajvančić-Cizelj (ur.) *Društvo i prostor - urbani i ruralni prostor*. Novi Sad - Beograd: Srpsko sociološko društvo, Filozofski fakultet u Novom Sadu, Institut za uporedno pravo. str. 151-172.
31. Čikić, J. 2017. Transformacija i (re)brendiranje ruralnog prostora. *Agroekonomika*, 46 (76): 23-34.

32. Čikić, J. 2017a. Sustainable tourism for sustainable community development – gender perspective revisited. Cvijanović, D. (Ed). *Tourism in function of development of the Republic of Serbia - tourism product as a factor of competitiveness of the Serbian economy and experiences of other countries*. Vrnjačka Banja: University of Kragujevac - Faculty of Hotel Management and Tourism, str. 254-272.
33. Čikić, J. 2017b. Biološka reprodukcija porodičnih gazdinstava: iz perspektive ruralnog rodnog režima. *Sociologija*, 59 (1): 102-123.
34. Чикић, Ј., С. Стојшин. 2017. Дневне миграције жена у Војводини. *Социолошки преглед*, 51 (2): 236-254.
35. Чикић, Ј. 2018. *Породична газдинства на раскрсју: изазови и могућности биолошке, економске и социјалне репродукције*. Нови Сад: Филозофски факултет (електронско издање), стр. 1-294.
36. Du, X. (2011). *Gender and Diversity in a Problem and Project Based Learning Environment*. Denmark: River Publishers.
37. Đurić Kuzmanović, T., Fischer, J., Mandić, S. 2016. Pregovaranje u upravljanju mikro i malim porodičnim firmama i ekonomiji nege u postsocijalističkoj neoliberalnoj transformaciji Srbije. *Škola biznisa*, 1: 32-42.
38. Faggio, G., Silva, O. 2014. Self-employment and entrepreneurship in urban and rural labour markets. *Journal of Urban Economics*, 84: 67-85.
39. First-Dilić, R. 1973. Porodični život u vojvođanskom selu. U: First-Dilić, R. i saradnici (1973) *Vojvođansko selo na raskršću*. Novi Sad: Centar za političke studije i društveno-političko obrazovanje.
40. First-Dilić, R. 1981. *Seoska porodica danas – kontinuitet ili promjene*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
41. Franić, R., Kovačiček, T. 2019. The professional status of rural women in the EU. EU: Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs - Directorate General for Internal Policies of the Union.
42. Freir-Gibb, L. C., Nielsen, K. 2014. Entrepreneurship Within Urban and Rural Areas: Creative People and Social Networks. *Regional Studies*, 48 (1): 139-153.
43. Golubović, Z. 2006. Doprinos Pjera Burdijea humanizaciji društvenih nauka. U: M. Nemanjić (prir.) *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. Str.13-24.
44. Hebinck, P., J. den Ouden, G. Verschoor. 2001. Past, present and future: Long's actor-oriented approach at the interface. In: : P. Hebinck, G. Verschoor (eds). *Resonances and dissonances in development: actors, networks and cultural repertoires*. The Netherland: Royal van Gorcum. Pp.1-19.

45. Hodžić, A. 1981. Individualizam i kooperativizam seljaštva – prilog izučavanju kulturnih procesa u selu. *Sociologija sela*. 19 (71-72): 13-26.
46. Hoggart, K., A. Paniagua. 2001. What rural restructuring? *Journal of Rural Studies*. 17 (1): 41-62.
47. http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/---publ/documents/publication/wcms_172572.pdf (pristupljeno dana: 03.12.2020.)
48. Hughes, A. 2005. Rurality and cultures of womanhood. In: P. Cloke, J. Little (Eds.) *Contested Countryside Cultures: Rurality and Socio-cultural Marginalisation*. UK: Routledge. pp. 123-137.
49. Hughson, M. 2017. *Muškarci u Srbiji – druga strana rodne ne/ravnopravnosti*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
50. ILO. 2017. *World Employment and Social Outlook: Trends for women*. Geneva: International Labour Office.
51. Jeftić, N. 2009. Od "rada" do "proizvodnih snaga" : osvrt na "Nemačku ideologiju" Karla Marksa. *Arbe*. 6 (11): 201-210.
52. Караџић, В. 1818. *Српски рјечник*. Беч: Штампарија Јерменског манастира.
53. Korać, M. 1991. *Zatočenice pola - Društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne kulture i savremenih vrednosti*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja.
54. Krištofić, B. 2010. Krajolik s kapitalom u pozadini - o akterima promjena u ruralnom prostoru na primjeru općine Lovinac. *Sociologija i prostor*. 48 (2): 273–300.
55. Laslett, B., J. Brenner 1989. Gender and Social Reproduction: Historical Perspectives. *Annual Review of Sociology*. 15: 381-404.
56. Long, N. 1997. Agency and constraint, perceptions and practice; a theoretical position. In: Haan, H. de, N. Long (Eds.). *Images and realities of rural life; Wageningen perspectives on rural transformations*. Assen: Van Gorcum. Pp. 1-20.
57. Long, N. 2001. *Development sociology: Actor perspectives*. UK: Routledge.
58. Long, N. 2015. Activities, Actants and Actors: Theoretical Perspectives on Development Practice and Practitioners. In: P. Milone, F. Ventura, J. Ye (Eds.) *Constructing a New Framework for Rural Development*. UK: Emerald Group Publishing Limited. Pp. 31-58.
59. Maksimović, G., S. Otović, D. Demirović, T. Vermezović. 2016. A review investigating agrarian female entrepreneurship in the Republic of Serbia. *Economics of agriculture*. 63 (1): 29-46.

60. Марков, С. 1991. Женска радна снага и развој села (пример домаће радиности жена у Сиројојну). *Зборник Матице српске за друштвене науке*. Бр. 90: 139-147.
61. Марковић, С. 1969. *Одабрани списи*. Београд: Српска књижевна задруга.
62. Marx, K., F. Engels. 1985. *Rani radovi*. Naprijed: Zagreb.
63. Миладиновић, М. 2010. *Стафи у селу – руралносоциолошко истраживање у селима Средњег Баната*. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
64. Milić, V. 1996. *Sociološki metod*. Bgd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
65. Milutinović Bojanić, S., J. Čeriman, V. Pavić Zentner. (ur.) 2016. *Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: CELAP – Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
66. Митровић, М. 1998. *Социологија села*. Београд: Српско социолошко друштво.
67. Мојић, Д. 2014. *Organizacije i (post)moderno društvo*. Bgd: Čigoja.
68. Moseley, M. 2003. *Rural Development: Principles and Practice*. UK: SAGE Publication.
69. Мунитлак Ивановић, О. Митић, Н. Распоповић. 2016. Перспективе руралног женског предузетништва у АП Војводини. *Пословна економија*. 10 (1): 157-172.
70. Недељковић, М., Чикић, Ј. 2019. Предузетништво животног стила као социолошки концепт. *Култура полиса*. 16 (39): 539-551.
71. Новаков, М. 2011. *Породични и друштвени положај мајке у селу*. Нови Сад: Пољопривредни факултет.
72. Paltasingh, T., L. Lingam. 2014. 'Production' and 'Reproduction' in Feminism: Ideas, Perspectives and Concepts. IIM Kozhikode Society & Management Review. 3(1): 45–53.
73. Panelli, R. 2006. Rural society. In: P. Cloke, T. Marsden, P. Mooney (Eds.) *Handbook of rural studies*. UK: SAGE Publications. Pp. 63-90.
74. Peetz, D. 2017. Regulation distance, labor segmentation and gender gaps. In: Peetz, D., Murray, G. (eds.) *Women, labor segmentation and regulation – varieties of gender gaps*. USA: Palgrave Macmillan. pp. 3-22.
75. Петровић, М. 2018. *Социјална изопштеност младих у руралним заједницама* (докторска дисертација). Нови Сад: Филозофски факултет.
76. Petrović, M., J. Čikić. 2018. *Work status and work strategies of rural youth*. In: J. Subić, B. Kuzman, A. J. Vasile. (eds.) *Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization Within the*

- Danube Region – Support programs for the improvement of agriculture and rural development.* Belgrade: Institute of Agricultural Economics. Pp. 370-385.
77. Радушки, Н. 2008. Основне тенденције и проблеми у демографском развоју пољопривредног становништва Србије. *Економика пољопривреде*. 55 (3): 307-318.
 78. Рајковић, Лј. 2014. *Друштвени положај села, сеоске породице и сеоских жена у централној Србији*. Београд: Географски факултет.
 79. Рајковић, Л. 2015. Репродукција патријархата у свакодневици сеоских породица и одузимање слободе жена. У: *Наука и слобода*. Пале: Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет Пале. стр. 297-316.
 80. РЗС. 2011. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године, Књига 2 – пол и старост*. Београд: Републички завод за статистику.
 81. РЗС. 2013. *Попис становништва, домаћинства и станова 2011. године, Књига 11 – дневни мигранти*. Београд: Републички завод за статистику.
 82. РЗС. 2017. *Жене и мушкарци у Србији*. Београд: Републички завод за статистику.
 83. РЗС. 2018. *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2018*. Београд: Републички завод за статистику.
 84. Scot, L. 2013. Production and reproduction (dostupno na: <https://www.doublexeconomy.com/2013/01/19/production-and-reproduction/>)
 85. Shortall, S. 1999. *Women and farming: property and power*. GB: Palgrave MacMillan.
 86. Singh, K. 2009. *Rural development: principles, policies and management*. India: SAGE Publication.
 87. Sotte, F. 2003. An Evolutionary Approach to Rural Development: Some Lessons for the Policymaker. In: *Slovensko kmetijstvo in Evropska unija*. Ljubljana: Društvo agrarnih ekonomistov Slovenije. (dostupno na: http://stari.bf.uni-lj.si/daes/index_files/sotte_p1.pdf).
 88. Spasić, I. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Београд: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 89. Spasić, I. 2007. Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo*. 2: 43-72.
 90. Стјепановић Захарјевић, Д. 2006. Друштвени положај сеоских жена у фокусу једног развојног пројекта. Гласник Етнографског института САНУ. 54 (1): 233-243.
 91. Стојанов, М. 1976. *Професионализација рада у пољопривреди и положај пољопривредника*. Нови Сад: Матица српска.

92. Sztompka, P. 2008. The Focus on Everyday Life: a New Turn in Sociology. *European Review*. 16 (1): 1–15.
93. Шљукић, С., М. Шљукић. 2009. *Земља и људи*. Нови Сад: Mediterran Publishing.
94. Urry, J. 2002. *Consuming places*. UK: Routledge.
95. van der Ploeg, J.D., H. Renting, G. Brunori, K. Knickel, J. Mannion, T. Marsden, K. de Roest, E. Sevilla-Guzmán, F. Ventura. 2000. Rural development: from practices and policies towards theory. *Sociologia ruralis*. 40 (4): 391-408.
96. van der Ploeg, J. D. 2003. *Virtual farmer: past, present and future of the Dutch peasantry*. Netherlands: Royal van Gorcum.
97. van der Ploeg, J.D. 2008. On rurality, rural development and rural sociology. In: H. de Hann, N. Longs (eds.) *Images and realities of rural life - Wageningen perspectives on rural transformations*. The Netherland: Van Gorcum. Pp. 39—78.
98. van der Ploeg, J.D.; J. Ye, S. Schneider. 2015. Rural development: actors and practices. In: P. Milone, F. Ventura, J. Ye (eds.) *Constructing a New Framework for Rural Development*. UK: Emerald Group Publishing Limited. Pp. 17-30.
99. Ventura, F.; P. Milone, J.D. van der Ploeg. 2010. Understanding rural development dynamics. In: P. Milone, F. Ventura. (eds). *Networking the rural – the future of green regions in Europe*. Netherlands: van Gorcum. pp. 1-30.
100. Vukosavljević, S. 1962. *Pisma sa sela*. Beograd: Savremena škola.
101. Вукосављевић, С. 2012-3. *Историја сељачког друштва – Социологија сељачких радова*. Београд: Службени гласник.
102. Вукосављевић, С. 2012-5. *Историја сељачког друштва – Сеоске заједнице и облици понашања у њима*. Београд: Службени гласник.

Summary

RURAL WOMEN AND ECONOMIC (RE)PRODUCTION OF RURALITY

Rural women are one of many actors in rural space. They have certain capacity for action which is manifested as their capabilities for shaping rural way of life. This means that rural women, through their everyday life practices, participate in biological, economic and social (re)production of rurality. Their capabilities as well as mode of participation are determined by characteristics of rural gender regime.

Rural restructuring brought new insights, but also importance to the research of rural women's participation in economic (re)production of rurality. Excessive demands are placed before rural women in terms of their role in sustaining rural economy, often without recognizing their actual capacity to participate in the process. Besides, research, but also practice of rural women's participation in (rural) economy is inseparable of their participation in biological and social rurality (re)production.

This research of rural women's role and position in economic (re)production of rurality is based on rich tradition of Serbian sociological analysis of rural areas, peasantry and rural way of life. Some of the recent analyses emphasise gender (in)equalities (Babović, Vuković, 2008; Blagojević, 2008, 2010; Novakov, 2011). Also, they were major inspiration for this research. Starting point in this research is a relation between rurality (re)production and features of rural gender regime. That relation is placed within the specific context – in contemporary Serbian society, troublesome rurality (re)production is at the same time cause, but also outcome of partially transformed rural gender regime. Research included 503 rural women in 14 villages in Vojvodina, Northern province of the Republic of Serbia.

Research results analysis pointed out several major traits of rural women's participation in economic (re)production of rurality:

- There is a significant part of economically inactive rural women, due to unfavourable age structure, but also low demand in (rural) labour market; besides, barriers for rural women in finding employment derives from discrepancy between their education and current employment offer, their low mobility capacity and insufficient social capital; numerous obstacles have induced passivation of rural women on labour market; young rural women are especially vulnerable in the labour market due to their role in biological reproduction (motherhood);
- Female rural entrepreneurship is under-developed; rural women have low entrepreneurial potentials; rural women entrepreneurs are predominantly active in “female” businesses (e.g. care and beauty, clothing, childcare, food production and food processing, etc.); even though economic entrepreneurial motivation prevails (e.g. contribution to family budget, economic independency), there are also several lifestyle female entrepreneurs among rural women; main obstacles for rural women in pursuing entrepreneurial career are insufficient financial capital and extensive administration; rural women also face lack of local community support; they have identified gender and spatial inequalities in entrepreneurial chances;
- Rural women are often employed outside their profession or below their educational qualifications; this especially refers to rural women who are employed in private companies; also, rural women are quite unsatisfied with their current employment, but also unwilling to hunt for a new job position; rural women have low mobility capacity which could be explained by household responsibility hypothesis;
- Majority of rural women lives on family farms - half of them participate in farming, mainly on demand; results indicated traditional pattern of extended working life on family farms among rural women; with the increase of utilised agricultural area per farm and stronger market orientation, share of rural women active in farming decrease; farm women are present, but often invisible labour force in agriculture; they lack education which aggravate professionalization of farming; women are rarely householders, mainly when there is no male householder; even though rural women participate in farming, masculine pattern in decision making about farming prevails;

- Rural women are predominant actors in household maintenance: they are engaged in house labour on everyday basis; however, rural women rarely use paid household maintaining services as they prefer help of other female family members; this indicate female solidarity pattern in invisible household labour; also, rural women stated not to be overworked – they accept their role of housewife, shaped by the dominant features of rural gender regime.

Research results confirm main hypothesis – rural women have an active role in economic (re)production of rurality as they participate in various modes in providing income (being formally employed, working on a family farms, being entrepreneurs). Additional hypotheses are also justified as participation of rural women in economic (re)production of rurality is not valued adequately. This is the most observable through the examples of everyday practices such as decision making on family farm (absence of women from the decision making) or work in a family enterprise (women`s dissatisfaction). It is clear that there is an evident misbalance between rural women`s roles and their position in economic (re)production of rurality. Such misbalance is a consequence of present rural gender regimes which determines gender shaped expected behaviours, but also distribution, possession and use of available capitals which enable favourable negotiation social positions, both in private and public sphere. Thus, it is not surprising that the presence of rural women in economic (re)production of rurality is limited, but also implied and expected. Their potentials are being used, especially when they are low-coast or completely free of charge (e.g. work of family farm, unpaid household labour, work in family enterprise, inadequately valued labour of formally employed).

Finally, scope and characteristics of rural women`s participation in visible and invisible labour, as well as relation between this two modes of their economic activity are determined by gender labour division and intra-family organization. The dynamic of rural gender relation hasn't changed significantly. Thus, scope, modes and chances of rural women to participate in economic (re)production of rurality are determined by (re)traditionalized gender roles and stereotypes deriving from the (post)transitional boundaries of semi-peripheral society.

Long`s actors approach proved to be useful in researching rural women`s participation in economic (re)production of rurality. Participation is hereby understood as action which is shaped in various social roles, positions and relations. Rural women have different capacities for action which resulting from the (more or less) successful negotiations with other actors in economic

(re)production of rurality. Rural gender regime is valid matrix for researching rural women`s participation. However, rural women are not homogenous group – they inner-specifics are evident in various practices of participation in all dimensions of rurality (re)reproduction.

Key words: rural women, economic reproduction of rurality, family farm, employment, entrepreneurship, Vojvodina

UNIVERZITET U NOVOM SADU Filozofski fakultet

21000 Novi Sad

Zorana Đinđića 2

www.ff.uns.ac.rs

elektronsko izdanje

<http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-639-3>

CIP - Каталогизација у публикацији

Библиотеке Матице српске, Нови Сад

631.115.11-055.2:316.334.55

ЧИКИЋ, Јована, 1978-

Seoske žene i ekonomska (re)produkcija ruralnosti [Elektronski izvor] / Jovana Čikić.

- Novi Sad : Filozofski fakultet, 2021

Način pristupa (URL): <http://digitalna.ff.uns.ac.rs/sadrzaj/2021/978-86-6065-639-3>. -

Opis zasnovan na stanju na dan 24.2.2021. - Nasl. sa naslovnog ekrana. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija. - Summary.

ISBN 978-86-6065-639-3

а) Сеоске жене - Социолошки аспект б) Породична газдинства - Социјална
репродукција - Социолошки аспект

COBISS.SR-ID 32730889

Pregled sadržaja ukazuje na to da je reč o nesumnjivo značajnom doprinosu u oblasti sociologije (posebno sociologije sela). Veliko istraživačko iskustvo autorke je rezultiralo sistematičnim i preglednim štivom koje će imati naučnu, a potencijalno i praktičnu primenu. Među brojnim kvalitetima ove studije posebno bih naglasila veštinu autorke da u analizi i objašnjenju vešto objedini strukturalnu i funkcionalnu dimenziju problema.

prof. dr Marica Šljukić

Smatram da rukopis ima jasne ciljeve, veoma korisne i sadržajne analize i zaključke i da predstavlja sistematičnu analizu jednog složenog pitanja, uvažavajući specifičnost srpskog ruralnog društveno-ekonomskog konteksta. Posebno je značajno što se analizira ova izuzetno značajna tema na stilski zanimljiv, a ujedno izuzetno sistematičan način, u dobrom balansu teorijske analize i empirijskih nalaza, što tekst čini razumljivim, zanimljivim i dostupnim kako za sociološku, tako i za nesociološku čitalačku javnost.

doc. dr Marica Petrović

Akadska i šira zainteresovana javnost dobija na uvid sublimaciju teorijskih pogleda na temu sadržanu u naslovu monografije, kao i valjano koncipirano i realizovano empirijsko istraživanje, čiji rezultati predstavljaju okosnicu monografije. Pored akademske važnosti, monografija će poslužiti kao korisno štivo za kreatore praktičnih politika u domenu ruralnog razvoja na teritoriji AP Vojvodine, i šire.

prof. dr Ivana Milovanović